

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav české literatury a komparatistiky

Bakalářská práce

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav české literatury komparatistiky

Bakalářská práce

Lukáš Klimeš

Obraz Ruska v dílech českých cestovatelů (Od K. Havlíčka po J. Haška)

The Mirror of Russia in Works of Czech Writers (From K. Havlíčka to J. Hašek)

Poděkování

Rád bych touto cestou poděkoval panu PhDr. Václavu Vaňkovi, CSc., za vedení mé bakalářské práce, za cenné rady a podnětné připomínky.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Ve Dvoře Králové nad Labem dne 8. května 2014

.....
Jméno a příjmení

Abstrakt

Práce má analyticko-syntetický charakter a je rozdělena do dvou oddílů. Předmětem jejího zkoumání je obraz tehdejšího Ruska v českých cestopisech 19. století. Na pozadí historického vývoje myšlenky panslavismu a formování české společnosti první část práce podává faktografický přehled výprav na Rus ve 2. polovině 19. století. Druhá část má ryze interpretační charakter a klade si za cíl porovnat reflexi pobytu cestovatelů na Kavkazu. V popředí obou částí stojí prostředky a postupy zobrazování ruské reality a výběr jednotlivých motivů k uskutečnění cesty.

Klíčová slova

česká literatura 19. století, cestopis, výpravné cesty, Rusko, Kavkaz, čeští cestovatelé, reflexe pobytu, slovanství, carismus, příroda

Abstract

This thesis has an analytical-interpretative character and is divided into two sections. The subject of its research is the mirror of Russia in Czech travelogues of the 19th century. On the background of evolution of the idea of Pan-Slavism and formation of Czech society, the first part of this work tries to establish factual overview of expeditions to Russia in the second half of the 19th century. The second part has purely interpretative character and places emphasis on comparison of reflections from the stay in the Caucasus. Both sections are focus on methods of depicting Russian reality and selection of individual motives for realization of the trips.

Key words

Czech literature of 19th century, travelogue, epic journeys, Russia, Caucasus, Czech travelers, reflections from the stay, Slavic patriotism, nature

Obsah

1	Úvod	6
2	Česko-ruská touha cestovatelská	8
2.1	Nástin problematiky cestopisného žánru	8
2.2	Vývoj všeslovanského mýtu	9
3	Faktografický přehled cest na Rus v 19. století	12
3.1	40. a 50. léta 19. století	12
3.2	60. a 70. léta 19. století	14
3.3	80. a 90. léta 19. století	21
3.4	Počátek 20. století	27
4	Obraz Kavkazu ve vybraných českých cestopisech 19. století	29
4.1	Eduard Valečka (1871)	30
4.2	Svatopluk Čech (1874)	34
4.3	Duchoslav Panýrek (1897)	38
4.4	Josef Svatopluk Machar (1898)	41
5	Komparace cestovatelské zkušenosti	44
5.1	Nespoutaná příroda Kavkazu	46
5.2	Bájní Čerkesové	48
5.3	Literární reminiscence	49
6	Závěr	51
7	Bibliografie	53
7.1	Prameny	53
7.2	Odborná literatura	54
7.3	Slovníky, teorie literatury	56
7.4	Atlasy	57
8	Přílohy	58

1 Úvod

Hlavním cílem bakalářské práce je analýza obrazu Ruska v dílech českých cestovatelů, tj. reflexe jejich osobní zkušenosti prostřednictvím žánru cestopisu.

Vzhledem k rozsahu daného tématu práce pojednává o období 19. století, kdy výpravy do carské říše nabývaly na důležitosti, neboť společné vědomí slovanské vzájemnosti sehrálo podstatnou roli v procesu sebeuvědomování slovanských národů. Ze strachu před silicí germanizací bylo Rusko prezentováno českými rusofily jako silný stát, jenž mohl pomoci slovanským národům ke svobodě. Na pozadí vývojové tendence všeslovanské vzájemnosti se pokusím vysledovat, jak jednotliví cestovatelé pozorovali a zhodnotili tamní prostředí a do jaké míry byl tento obraz obvyklý či výjimečný.

Tato analyticko-interpretační práce je rozdělena do dvou velkých oddílů. První část si neklade za cíl vytvořit vyčerpávající faktografický přehled cest do carské říše, nýbrž podat alespoň jeho základní přehled. Převládající je snaha připomenout téměř zapomenuté české cestovatele, počínaje epochou Havlíčka Borovského a konče Všeruskou umělecko-průmyslovou výstavou v Nižním Novgorodu (1896). Heslovitý výklad politických a historických událostí potom slouží k připomenutí hloubky česko-ruských vztahů.

K vytvoření tohoto nástinu českých výprav vycházím především z odborné publikace Michaela Borovičky: *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, Cestovatelství* (Praha: Paseka 2010), dvoudílné monografie Josefa Kanského: *Čeští cestovatelé* (Praha: Orbis 1961) a z přehledných článků Josefa Sněhuleho: *Cestovatelství a cestopisy*, in *Československá vlastivěda X* (Praha: Sfinx 1931) a Martina Gažiho *Všední dny na nevšedních cestách do Ruska v druhé polovině 19. a na počátku 20. Století*, in *Kuděj I*, 2000.

Ve druhé části práce, jejímž cílem je interpretace vybraných cestopisů, zrcadlících pobyt na Kavkazu a jejich následné komparace, se zaměřím především na postupy a prostředky zobrazování ruské reality a vypravěčskou perspektivu. Pokusím se zodpovědět otázku, do jaké role se cestovatelé stylizovali a jaké okolnosti a motivy je vedly k uskutečnění cesty.

Kavkaz, jakožto kolosální přírodní hranice mezi Evropou a Asií, už odnedávna přitahoval pozornost cestovatelů a v 19. století o něj ve větší míře než doposud projevíli zájem nejen čeští básníci a spisovatelé, ale také čeští přistěhovalci.

V obou částech práce řadím cestovatele chronologicky podle data jejich odjezdu do ruské říše. Pokud časový údaj není explicitně vymezený, pokusím se jej alespoň přibližně stanovit a poté cestopis přiřadit k ostatním na základě společných motivů ze stejného časového období.

Vzhledem k tématu práce považuji za klíčovou interpretaci cestopisů, nikoli výčet životopisných informací o jejich autorech. Mluvím-li o biografických údajích cestovatelů, snažím se jimi upozornit na možné souvislosti mezi jejich životním krédem a okolnostmi vykonání cesty.

2 Česko-ruská touha cestovatelská

Více než osm století obyvatelé českých zemí cestovali do nejrůznějších končin této planety.¹ 19. století přineslo většině evropských států dramatický národní vývoj. Česká společnost zejména ve druhé polovině století prožívala zdlouhavý zápas o národní identitu emancipační snahy vymezit se vůči okolním státům a sled bojů na jazykových a politických frontách.

Vztah Čechů k Rusku se začal utvářet v podstatě až v době českého národního obrození. Ať už důvod cest českých cestovatelů do ruské říše byl jakýkoli, vraceli se zpět do rodného kraje obohaceni o novou životní zkušenost a nové mezikulturní poznatky. Nutno podotknout, že prakticky do poslední dekády 18. století byly cestopisy základním zdrojem informací o cizích zemích a tamních poměrech, a nejspíše proto se těšily velké čtenářské pozornosti.²

2.1 Nástin problematiky cestopisného žánru

Pokud si tato bakalářská práce klade za cíl podat obraz Ruska v českých cestopisech, nelze se pouštět do příliš rozsáhlých teoretických úvah o obecné povaze tohoto fenoménu, nicméně považují za nutné pokusit se zachytit alespoň několik základních žánrových rysů. Důležité je ovšem si zodpovědět základní otázky, jaká je vlastně podstata cestopisu a jaké texty se tímto termínem označují. Jedná se o problém, který se zdá na první pohled nepřiliš složitý, ale po bližším zkoumání velmi obtížně řešitelný.

Cestopis, jakožto jeden z nejstarších literárních žánrů, se vždy těšil pozornosti literárních vědců už proto, že jeho obsah může být reálný, zcela fikční, popřípadě kombinací obou předešlých možností. O vágním uchopení tohoto žánru svědčí poměrně neucelené definice v literárně-teoretických slovnících, které vymezují cestopis jako:

„Žánr literatury dokumentární, publicistické nebo umělecké, jehož tématem je popis nebo vyličení autorovy cesty do cizích zemí nebo krajín [...] obsahuje záznamy anebo postřehy o jejich zvlátnostech geografických, národopisných, kulturních, sociálních apod.“³

„[žánrovou formu] stojí na pomezí krásné a věcné literatury, příp. publicistiky, jejímž tématem bývá obyčejně popis cizí země. Vedle popisu krajiny obsahuje poznatky o zvlátnostech zeměpisných, společenských, kulturních, národopisných aj. a vyličení autorových subjektivních zkušeností, postřehů a příhod. Patří k žánrovým formám s dlouhou tradicí a najdeme ho takřka v každé kulturní oblasti.“⁴

„[prózu] zachycující průběh putování objeveným zeměpisným prostorem.“⁵

¹ Borovička, M.: *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, Cestovatelství*, Praha: Paseka 2010, s. 9.

² Tamtéž, s. 9.

³ Vlašín, Š.: *Slovník literární teorie*, Praha: Československý spisovatel 1984, s. 53.

⁴ Pavera, L. a Všetická, F.: *Lexikon literárních pojmů*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2002, s. 59.

⁵ Mocná, D. a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha: Paseka 2004, s. 75.

Po komparaci výše uvedených definic považuji za nutné doplnit, že pod pojmem cestopis se rozumí okrajový literární a populárně-naučný žánr, který se zakládá na časoprostorové distanci od domova, vymezené obvykle odjezdem a návratem. V ideálním případě by měl cestopis být stejně umělecky zdařilý, jako faktograficky přesný (s uskutečnitelností tohoto principu bychom však mohli polemizovat). Cestovatel zpravidla vnímá a interpretuje cizí zemi jednak prostřednictvím osobních zážitků, jednak za pomoci srovnání se svou rodnou krajinou. Hlavním předpokladem cestopisu je vlastní zraková zkušenost. Stejně proměnlivá jako žánr cestopisu je také realizace cestopisné zkušenosti v něm obsažené – ať už ve formě reportáže, črty, studie, fejetonu, povídek a románů ovlivněných cestovatelovou cestou, básnického cestopisu⁶ a apod.

Pro potřeby tématu své práce jsem si zvolil za rozhodující kritérium to, zda cestopis přímo reflektuje prožitou zkušenost v cizím prostředí, tj. zda skrze jeho realizovanou formu sám autor popisuje exotické prostředí na základě osobní percepce. Protože se primárně zaměřím na subjektivní pocity vyvolané poznatky a zážitky z cestování, nebudu se příliš věnovat obrazu Ruska v beletristických textech, ačkoli by jeho interpretace mohla být přinejmenším stejně přitažlivá.

2.2 Vývoj všeslovanského mýtu

Představu vzájemného slovanského pokrevnství lze sledovat do počátku 6. století, kdy Slované expandovali do velké části Evropy. Vzhledem k rozličnému vývoji jednotlivých slovanských kmenů všeslovanská myšlenka postupně ztrácela na významu. S nastupujícím 19. stoletím se však ukázalo, že ona scelující idea nebyla plně vyčerpána a že bylo třeba vyvíjet úsilí na její obnovení. Když hlasatelé českého obrození započali svou práci, museli vzít v potaz, že jejich země jsou obklopeny výbojnými a mocnými sousedy. Jestliže spojení se západními mocnostmi bylo vzhledem k vývoji evropské politiky nereálné, národní buditelé shledali, že na Východě žije mnoho příbuzných národů, jejichž „andělem strážným“ je národ ruský jakožto obrovský, ryze slovanský stát. Nejspíše proto se v Čechách

---

⁶ O básnickém cestopisu blíže pojednává Vladimír Macura. Vymezuje jej jako lyrický protějšek ke „klasickému“ prozaickému půdorysu. Nicméně dodává, že takovýto „cyklus básní z cest, však obvykle jako zvláštní žánr vymezován nebývá, ostatně se pro něj příznačně neustálil ani samostatný literárněvědný termín, ba již samo zkusmé, ad hoc utvořené označení naráží nutně pro svou nejednoznačnost na obtíže. Etymologie stejně jako běžná představa s označením „cestopis“ spjatá, až příliš bezvýhradně poukazuje do oblasti prózy, totiž k popisu, který zjevně neodpovídá způsobu způsobení cesty v básnickém cyklu“ (Macura, V.: *Básnický cestopis*, in *Poetika české meziválečné literatury*, Praha: Československý spisovatel 1987, s. 33).

s rostoucím národním uvědoměním šířilo také uvědomění slovanské, jemuž byla věnována stále větší pozornost.

Během formování české politické scény a hledání národního vědomí tak existovaly dva státy, které pronikaly jako vzory do myšlení české společnosti. Na jedné straně německé země, které později položily základ Německé říši, nejsilnějšímu státnímu celku střední Evropy své doby, a na straně druhé pro Slovary mnohem přitažlivější Rusko.⁷ S obyvateli ruského impéria se Čech domluvil vlastní mateřštinou mnohem snadněji než s Němcem a od této jazykové blízkosti nebylo těžké přistoupit ke sblížení kulturně-politickému.

Politická rozštěpenost slovanských národů a velká vzdálenost ruské říše od Evropy však způsobily, že v samotném ruském národě se myšlenka slovanského bratrství probudila mnohem později než u ostatních jeho „bratří“. Nelze pochybovat o tom, že tato scelující myšlenka sehrála důležitou roli v dějinách jak českého národa, tak většiny ostatních slovanských zemí. Všeslovanská idea fungovala jako ochranný štít před germanizací, na druhé straně ovšem také jako „neprostupná“ hráz, za kterou se vyvíjelo české národní cítění. Vzhledem k tomu, že vývoj myšlenky byl neodmyslitelně spjat s výjezdy českých cestovatelů do ruské říše, je důležité rámcově připomenout, jakých proměn tato idea nabývala.⁸

Přestože je slovanská myšlenka velmi komplikovaným jevem, lze v jejím jádru vysledovat několik vyhraněných myšlenkových variant. Podstatnou roli např. sehrála teorie *Jana Kollára* (1793–1852), v jehož představách mělo jít především o vzájemnost literární (tedy bez politické složky). Vzhledem ke své romantické stylizaci vyzněla jako utopie, kterou sdíleli pouze nadšení rusofilové, a nikoli každý vzdělaný Slovan, jak Kollár doufal.

Od třicátých po padesátá léta 19. století byl její následující variantou austroslavismus, za jehož myšlenkové tvůrce lze považovat *K. Havlíčka Borovského* (1821–1856)⁹ a *Františka Palackého* (1798–1876). Austroslavismus předpokládal rovnoprávnost všech národů a federální uspořádání uvnitř habsburské monarchie

V samotném Rusku od 40. let 19. století dominovala další varianta slovanské vzájemnosti – slavjanofilství (v Čechách austroslavismus). Zakladatelé vycházeli mimo jiné z romantických představ o Slovanech a z jejich společenského a kulturně-historického vývoje.

---

⁷ Doubek, V. (ed): *Cesty na východ*, Praha: Masarykův archiv – Archiv AV ČR 2006, s. 9.

⁸ Cílem bakalářské práce není vystihnout podstatu slovanství, a proto níže okomentovaný vývoj slovanské vzájemnosti je pouze ilustrativní. Pokud není uvedeno jinak, vycházel jsem z článku Jiřího Vacka: Slovanské sjezdy 1848–1946, in *150 let Slovanského sjezdu*, Praha, Národní knihovna ČR 2002, s. 17–27.

⁹ Po národním povstání v Polsku (1830–1831) se postupně projevoval kritický poměr k Rusku a nejspíše z tohoto důvodu Gaži spatřuje zrod austroslavismu již ve třicátých letech. Nicméně základ politické koncepce austroslavismu zformuloval Havlíček až ve svém cyklu *Slovan a Čech* z roku 1846 (srov. Doubek, V.: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)*, Praha: Academia 2004).

Tato myšlenka měla ohlas i v Čechách. V revolučním roce 1848 se uskutečnil *První slovanský sjezd v Praze* (1848),¹⁰ jenž měl primárně vyřešit otázky dalšího rozvoje rakouských Slovanů. Ukázalo se však, že politické sjednocení bylo nereálné (viz kap. 3.2) a na sjezdu převládly ideje austroslavismu.

Důsledkem slavjanofilské tendence bylo uspořádání *Všeruské národopisné výstavy v Moskvě* (1867), která měla silný politický podtext. Rusko nadále stálo v popředí zájmů všech menších slovanských zemí, přestože cestovatelé do carské říše čím dál více konfrontovali svou představu s realitou, a to sice že Rusové mají dostatek svých problémů s vlastním kulturně-politickým vývojem.

Poslední myšlenkovou koncepcí idylické vzájemnosti byl neoslavismus, který se zrodil na přelomu 19. a 20. století. Základním postulátem bylo sjednocení všech sil slovanských národů proti německé a maďarské represí. Do popředí tohoto hnutí se dostala převážně ruské měšťanstvo, jež se pokoušelo sjednotit Slovanů nikoli starým panslavismem, nýbrž buržoazními hesly „svoboda, volnost, bratrství“.¹¹

---

¹⁰ První „všeslovanský“ sjezd měl položit základy ke společné práci Slovanů v budoucnosti. Na sjezdu však nebyl zastoupen největší (ruský) slovanský národ, neboť tamní vláda neměla sympatie s revolučním hnutím, do něhož se v Praze zapojil např. i její odpůrce Michail Bakunin. Každý z přítomných národů vykládal pouze své vlastní potřeby a zájmy, a proto společné výsledky „všeslovanského“ sjezdu byly nepatrné. „Četná usnesení zůstala jen na papíře“ (Prelog, M.: *Poutí Slovanů do Moskvy roku 1867*, Praha: Slovanský ústav 1931, s. 1).

¹¹ Vacek, J.: *Slovanské sjezdy 1848–1946*, in Veber, V. (ed.), *150 let Slovanského sjezdu (1848)*, Praha: Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna 2010, s. 17–27.

3 Faktografický přehled cest na Rus v 19. století

Je logické, že níže uvedení cestovatelé představují jen zlomek ze všech uskutečněných cest. Ve druhé polovině 19. století silně vzrůstal zájem o carskou říši, a proto by bylo nemožné dohledat osudy všech obchodníků, umělců, studentů, emigrantů a dalších cestovatelů roztroušených po celém tehdejší Rusku. Pro lepší představu o rozsahu hranic tehdejší ruské říše přikládám do příloh podrobnou mapu (odd. Přílohy, s. I).

V souvislosti s velkým cestovatelským rozletem po impériu jsem se rozhodl primárně zaměřit na osobní zážitky ze dvou ruských metropolí (Moskvy a Petrohradu) a ze dvou velkých výstav (moskevské, uskutečněné v roce 1867, a novgorodské z roku 1896) a v této souvislosti přiblížit osudy často opomíjených spisovatelů.

3.1 40. a 50. léta 19. století

Průkopnickou cestou, která odstartovala výpravy českých cestovatelů na Rus, byla bezpochyby cesta *K. Havlíčka Borovského*. Nicméně už před ním byla ruská říše pro Čechy poutavou destinací. Důkaz o různorodosti těchto cest potvrzují výjezdy *Josefa Dobrovského*¹² za památkami Slovanů a cestovní zprávy zlatokopa *Michala Antonína Kotlera* (1800–1879),¹³ jehož cesty ovšem sledovaly ryze materiální cíle. Je zajímavé, že nikdo z předních zástupců všeslovanství, ať už to byl *Pavel Josef Šafařík* (1795–1861), *Josef Jungmann* (1773–1847), *Václav Hanka* (1791–1861) či *František Ladislav Čelakovský* (1799–1852), uctívanou zemi na vlastní oči nespatriil.¹⁴ Pomineme-li však české muzikanty, obchodníky, sládky a jiné řemeslníky, byl Havlíček nepochybně prvním politicky uvažujícím Čechem, který carovu říši navštívil.

Jak uvádí Doležal,¹⁵ obrovský kulturní rozdíl mezi Ruskem a západoslovanskými zeměmi si u nás patrně nikdo neuvědomoval, protože o něm nikdo nevěděl. „Rusko bylo daleko a bylo těžko přístupné nejen díky politickým okolnostem, ale i díky dopravním obtížím [...]“¹⁶

---

¹² Slavista Josef Dobrovský vykonal v letech 1792–93 cestu do Švédska a Ruska, aby údajně zjistil, jaké jazykové slovanské památky byly za třicetileté války odvezeny z Čech (Sněhule, J.: *Cestovatelství a cestopisy*, in *Československá vlastivěda X*, Praha: Sfinx 1931s. 531).

¹³ Se svým strýcem vykonával obchodní cesty na Rus už od roku 1828, největší cestu za hledáním drahokamů (1841) podnikl na Sibiř. Jeho cestovní zpráva vyšla v letech 1842–43 v *Časopise Českého muzea* (Sněhule, J.: *Cestovatelství a cestopisy*, in *Československá vlastivěda X*, Praha: Sfinx 1931, s. 525).

¹⁴ Borovička, M.: *Kauza Karel Havlíček Borovský*, Praha: Baronet 1998, s. 39.

¹⁵ Doležal, B.: *Karel Havlíček*, Praha: Argo 2013, s. 33.

¹⁶ Tamtéž, s. 33.

Havlíčkovy *Obrazy z Rus* (časopisecky 1843–1846) tehdejší české společnosti předložily kritické stanovisko vůči carské říši. Sám autor ji opustil v polovině roku 1844, přestože ještě nevypršela doba, kterou tu chtěl původně strávit.¹⁷ Rozhodující vliv na jeho předčasně ukončený pobyt měly autorovy špatné zkušenosti ze Ševyrjovovy rodiny,¹⁸ jeho nově nabyté deziluzivní poznání Ruska a fakt, že rakouská vláda odmítla cestovatelovu žádost o prodloužení pasu.¹⁹

Havlíčkovu ruskou anabazi je možné definovat jediným slovem – deziluze. V soukromých dopisech, které cestovatel zasílal lvovskému úředníkovi a vlastenci K. V. Zapovi (1812–1871), se netajil, že moskevská stáž jej velmi zklamala a rozhořčila. Havlíček zjistil, že „slovanská otázka není tak jednoduchá, jak se jeví po přečtení Kollárových panslavistických básní.“²⁰ Kollárova koncepce spočívala ve víře v jednotu kulturně civilizační, nikoli v symbióze politického života slovanských národů. Havlíček zavrhl tuto anachronickou premisu o jednotném slovanském národu a na „reálném programu slovanské vzájemnosti stavěl pak dále svůj plán politické vzájemnosti Slovanů rakouských.“²¹

Na druhou stranu *Obrazy* neposkytly pouze kritiku carského samoděržaví, ale vůbec poprvé nabídly pohled na tamní lidové vrstvy, se kterými cestovatel velmi sympatizoval. Snažil se vystihnout jejich mentalitu, zvyky a kulturní prostředí. Spisovatel adresoval svou kritiku převážně do vyšších společenských vrstev, zvláště do šlechtických kruhů a mezi úřednictvo, o čemž svědčí samotné názvy kapitol tohoto spisu.

Havlíček jistě disponoval určitými znalostmi o ruském nacionalismu, který mu imponoval, ovšem o samoděržaví a pravoslaví měl zpočátku jen vágní představy.²² Proto jeho nadšení pro Rusko poměrně rychle opadlo, když se osobně seznámil s tamními poměry.

Ono deziluzivní poznání je trvalým dědictvím – na jeho cestu odkazovali všichni budoucí cestovatelé a z Havlíčka Borovského se stala přední osobnost národního hnutí, která určovala pozdější slavjanofilské koncepce,²³ tj. že „slovanství přešlo do austroslavistického pojetí, vycházející z vytvoření mnohonárodního spravedlivého Rakouska.“²⁴

---

¹⁷ Kinský, J.: *Čeští cestovatelé*, Praha: Orbis 1961b, s. 481.

¹⁸ Havlíčkovi byla svěřena výchova jejich syna a chudého bratrance. „Nedělal mezi nimi rozdíly, což ovšem matka nelibě nesla. Jednou jeho šlechtický svěřenec uštědřil políček nevolnickému sluhovi, kterého měl Havlíček rád. Temperamentní vychovatel se v tom okamžiku neopanoval a svému svěřenci za sluhu facku oplatil. Tento akt spravedlnosti ho však stál místo“ (Borovička, M.: *Kauza Karel Havlíček Borovský*, Praha: Baronet 1998, s. 36).

¹⁹ Borovička, M.: *Kauza Karel Havlíček Borovský*, Praha: Baronet 1998, s. 38.

²⁰ Tamtéž, s. 32.

²¹ Bělič, J.: *Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo*, Praha: M. Stejskal 1947, s. 281.

²² Borovička, M.: *Kauza Karel Havlíček Borovský*, Praha: Baronet 1998, s. 34.

²³ Bělič, J.: *Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo*, Praha: M. Stejskal 1947, s. 282.

²⁴ Efmertová, M. C.: *České země v letech 1848–1918*, Praha: Libri 1998, s. 43.

Byl to právě Havlíček, kdo již před druhou polovinou 19. století explicitně vyjádřil strach ze všeslovanského celku, přičemž odstartoval novou epochu v českém národním životě – do politických věcí vnesl kritiku a realnost, založenou na znalostech.

„Kladla-li první generace buditelská především důraz na ideje a city slovanské, pak Havlíček byl přesvědčen, že cesta k opravdovému slovanství musí vésti cestou národního českého uvědomění.“²⁵

3.2 60. a 70. léta 19. století

Počet ruských návštěvníků (např. skladatel *M. A. Balakirev*, slavista *P. A. Lavrovský* a kyjevský politik *N. Rigelman*) byl u nás do 60. let poměrně hojně zastoupený.²⁶ Češi však nebyli tak finančně zajištěni, aby si mohli dovolit studijní, popř. pracovní cestu do Ruska. Navíc rakouská vláda byla poměrně nepřátelská. Čeští cestovatelé byli kontrolováni nejen ruskými úřady, ale také úřady rakouskými.²⁷

Zatímco do této doby byla jména česko-ruských korespondentů zastoupena poměrně malým počtem, je příznačné, že informovanost českého národa o ruském prostředí po Havlíčkově cestě a v 50. letech 19. století se s každým započatým rokem rozšiřovala, a to díky silicímu zájmu o tamní politické, hospodářské, kulturní a sociální poměry. Navzdory některým až euforickým veřejným projevům české společnosti, myšlenka slovanské vzájemnosti, od své počáteční vědecké fáze (Dobrovský), přes období literární (Kollár, Čelakovský) do politické formy (Palacký, Grégr), zažívala v 60. a 70. letech útlum.²⁸

Pro toto období bylo typické, že se „české rusofilství profilovalo širokým spektrem názorů,²⁹ ze kterých lze vyčlenit dvě dominující tendence: na jedné straně přetrvávající Havlíčkův kritický odkaz a na straně druhé nekritickou víru české společnosti v ruského obra, pod jehož ochrannými křídly stále spatřovala spojence proti germanizaci a autoritu k posílení národního uvědomění.

Pojímání ruské otázky bylo klíčovým faktorem při formování české politické scény a její zahraničněpolitické orientace. Po osudovém politickém vyrovnání Rakouska a Uherska (1867) všeobecné nadšení pro ruské impérium přerostlo do nové formy „masového

²⁵ Hejret, J.: *Češi a Slovanstvo*, Londýn: Čs. výbor pro slovanskou vzájemnost [1944], s. 43.

²⁶ Jirásek, J.: *Rusko a my. I. díl do roku 1848*, Praha: Miroslav Stejskal 1946, s. 169.

²⁷ Tamtéž, s. 169.

²⁸ Novák, A. a Novák, V. J.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, Brno: Atlantis 1995, s. 866.

²⁹ Vlček, R.: Panslavismus či rusofilství?, in ed. Hojda, Z., *"Slavme slavně slávu Slávov slavných"*, Praha: KLP 2006, s. 18.

slovanění“,³⁰ které demonstrovalo českou nespokojenost s habsburskou politikou. Jelikož se prohlubovaly pochybnosti o síle české politiky, otřes z prosazení dualistického rozdělení říše byl mimo jiné těžkou ránou pro národní hrdost.³¹

Za atmosféry silících kritických hlasů v české společnosti, násobených vnitřním bojem s německou opozicí a spoléhajících na pomoc ze zahraničí, či od slovanských spolků, se v květnu 1867 *František Palacký* (1798–1876) společně s předními českými politiky vypravili na *Všeruskou národopisnou výstavu v Moskvě* (1867).³² Po okolnostech v evropské politice výstava přerostla ve všeslovanský sjezd, který se stal oficiálním cílem delegací Slovanů z Rakouska a Balkánu,³³ tj. cílem, kde se sešli zástupci všech slovanských národů,³⁴ vyjma Poláků.³⁵

Na demonstrativní pouti do ruské metropole Palackého doprovázeli nejpřednější představitelé staročeské i mladočeské politiky: *František A. Brauner* (1810–1880), který si později horlivě dopisoval s ruskými vlastenci,³⁶ *František L. Rieger* (1810–1903), *Emanuel Vávra* (1839–1891) a *Julius Grégr* (1831–1896). O cestě do Petrohradu³⁷ a do Moskvy vznikla celá řada drobných děl a novinových příspěvků. Explicitně pozitivní zážitky z moskevské pouti proložené politickými úvahami sepsali převážně Grégr s Vávrou a společně s články od všech účastníků výstavy vydali pod anonymem v souboru *Pout' Slovanův do Ruska a její význam* (1867).

„Rok 1867 bude v dějinách národa českého přepamatným. Vznesená myšlenka pokrevnosti všech národův slovanských a bratrské jejich vzájemnosti, jež vštípena samou přírodou v bytost jejich arcí ode dávna v nich k životu se měla, nabyla v tomto roce těla a stala se od této doby vodítkem veškerých jejich snah.“³⁸

Jejich názorovým protikladem byla útlá brožura J. V. Friče (1829–1890) *Rub a líc slovanské výpravy na Rus* (1867), ve které se ohradil proti nadšenému přijetí výstavy, neboť

³⁰ Vlček, R.: Panslavismus či rusofilství?, in ed. Hojda Z., *„Slavme slavně slávu Slávův slavných“*, Praha: KLP 2006, s. 19.

³¹ Bělič, J.: *Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo*, Praha: M. Stejskal 1947, s. 50.

³² Pro bližší faktografické informace o výstavě srov. Prelog, M.: *Pout' Slovanů do Moskvy roku 1867*, Praha, Slovanský ústav 1931; Kazbunda, K.: *Pout' Slovanů na Rus a rakouská diplomacie*, Praha: Orbis 1924; Šesták, M.: *Pout' Čechů do Moskvy roku 1867*, Praha: Melantrich 1986.

³³ Doubek, V. (ed.): *Cesty na východ*, Praha: Masarykův archiv – Archiv AV ČR 2006, s. 12.

³⁴ Prelog, M.: *Pout' Slovanů do Moskvy roku 1867*, Praha: Slovanský ústav 1931, s. 10.

³⁵ Tři velká polská povstání z let 1794, 1830–1831 a 1863–1864 se zajisté podepsala na vývoji politických událostí ve střední Evropě a nazírání na Polsko za hranicemi ruské říše. Srov. Řezník, M.: *Za naši a vaši svobodu*, Praha: Argo 2006; Kosman, M.: *Dějiny Polska*, Praha: Karolinum 2001.

³⁶ Pro konkrétní představu o česko-ruské korespondenci viz Doubek, V.: *Cesty na východ*, Praha: Masarykův ústav AV ČR 2006.

³⁷ Samotná výstava se konala v Moskvě. V Petrohradě byla nejprve česká výprava oficiálně přijata a uvítána ruským carem Alexandrem II., což povyšovalo celou akci na prvořadou politickou událost. Odtud pokračovala česká výprava na výstavu (Doubek, V.: *Cesty na východ*, Praha: Masarykův ústav AV ČR 2006, s. 12).

³⁸ [Grégr, J. a Vávra, E.]: *Pout' Slovanův do Ruska roku 1867 a její význam*, Praha: Tiskem a skladem dra Edv. Grégra 1867, s. 3.

v ní spatřoval „urážku Poláků, kteří byli v ostrém boji s carskou vládou“³⁹ Jak již bylo řečeno, Poláci se výstavy nezúčastnili; nebyli totiž přizváni.

Frič svou kritickou studii sestavil v Čechách, na základě ruských pramenů, s ironickým předznamenáním „k objasnění svobodomyšlnosti našich poutníků a pravdomluvnosti našich zpravodajů.“⁴⁰ Tvrdil, že teprve až v Rusku zvítězí svobodně smýšlející strana a až Rusové pochopí, jak moc se prohřešují na slovanské solidárnosti (tj. až se rozhodnou akceptovat suverenitu menších slovanských národů), bude možné podat ruským bratrům bez všech ponižujících poklon své pravice a postavit se vedle sebe jako rovni rovným.⁴¹

*„Jednou zpraven, že ta vyhlášená slovanská výprava na Rus měla svůj nebezpečný rub, ano, že se předváděla jen dělaná, poloastřená, polo-líčená líc, dá si na svůj prospěch a své životné zájmy budoucně pozor sám a nepožene se v slepé důvěře hned za každou bludičkou. Jiného úspěchu, jiného zadostiučinění si nežádám!“*⁴²

Členové výpravy měli původní představu o ruském impériu značně zidealizovanou. Síla Grégrova souboru novinových příspěvků spočívala v tom, že se nevyhýbala kritickým tónům, byla otevřená, konkrétní a tím i důvěryhodnější.⁴³ Co se však politického obsahu výpravy týče, její úspěch nebyl valný. Výstava opět znovu demonstrovala neuskutečnitelnost ideje slovanské vzájemnosti. Drobným výsledkem cesty byla skutečnost, že Češi si přivezli zpět neoficiální příslib cara, že při úplném rozpadu Rakouska carské Rusko nedovolí, aby bylo české území pohlceno Pruskem.⁴⁴

Po moskevské pouti, která byla navenek prezentována jako významný politický úspěch, vzrostly v české společnosti sympatie k Rusku, avšak v praxi „ruská oficiální politika přesvědčila i ty nejnaděšenější, že se Čechové od ruské vlády nemohou nadíti žádné pomoci.“⁴⁵ Výsledky slovanského shromáždění byly stejné jako *Prvního všeslovanského sjezdu v Praze* (1848), tj. nepatrné, a pro Slovanstvo jako celek neměly téměř žádný prospěch.

Mnohem závažnější ohlas měl sjezd pro samotnou carskou říši, neboť přinesl ruské veřejnosti záchvív západního světla a pokrokových názorů. Toho si povšimla tamní vládní politika, a proto bylo vše, co souviselo s touto akcí, poměrně brzy odsunováno do pozadí.⁴⁶ Domnívám se, že pokud se Češi odvolávali na Rusko, nemínili se mu plně podřídít (viz Fričova studie).

³⁹ Hejret, J.: *Češi a Slovanstvo*, Londýn: Čs. výbor pro slovanskou vzájemnost [1944], s. 51.

⁴⁰ Frič, J. V.: *Rub a líc té slovanské výpravy na Rus*, Praha: J. V. Frič 1867, titulní strana.

⁴¹ Tamtéž, s. 25.

⁴² Tamtéž, s. 27.

⁴³ Doubek, V.: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)*, Praha: Academia 2004, s. 147.

⁴⁴ Hlavačka, M.: Ještě jednou pouť Slovanů do Ruska v roce 1867, in ed. Hojda, Z., *"Slavme slavně slávu Slávov slavných"*, Praha: KLP 2006, s. 53.

⁴⁵ Prelog, M.: *Pouť Slovanů do Moskvy roku 1867*, Praha: Slovanský ústav 1931, s. 148.

⁴⁶ Tamtéž, s. 154–155.

Pokud měla česká společnost rozvíjet svůj národní a kulturní život, musela vyvinout vlastní úsilí. Přes veškerý politický obsah výpravy mělo české rusofilství i praktickou stránku – Češi začali žádat v Rusku o pracovní místa. O tom, že cesty do Ruska nebyly jen záležitostí politiků, svědčí například působení *Pavla Durdíka* (1843–1903) na Rusi v letech 1868–1877, kdy vykonával funkci osobního lékaře v Jagotině u Kyjeva. Zde také zahájil svou činnost dopisovatele do českých i ruských deníků, avšak své články o soudobém ruském umění musel kvůli své kritice slavjanofilských ideálů psát pod pseudonymem.

Nebyl ostatně jediným, kdo odcestoval za prací do ruské říše. Za zmínku stojí připomenout osobnost *Josefa Šebora* (1847–1928), který od roku 1867 byl zaměstnán jako vychovatel v rodině petrohradského akademika Grota. V Petrohradě navíc udělal kariéru úspěšného univerzitního profesora klasických jazyků.⁴⁷

Vychovatelskou zkušenost získal také český spisovatel a novinář *Servác Bonifác Heller* (1845–1922), který v roce 1867, v době probíhající národopisné výstavy, působil jako vychovatel v moskevské kupecké rodině. Do carské říše se vrátil ještě v roce 1872, kdy uskutečnil cestu na jih Krymu a do Besarábie, poté od roku 1877 pobýval v Petrohradě, odkud se vypravil k ruskému vojsku do Bulharska jako informační zpravodaj.⁴⁸

Nutno podotknout, že zobrazená ruská realita v jeho spisech byla pod silným vlivem slavjanofilského cítění, a tudíž jej lze označit za nekritického obdivovatele Ruska. Díky několika dopisům o moskevské výstavě, které zaslal do redakce *Národních listů*, se české společnosti dostal do rukou další zdroj informací o carském režimu (avšak nepříliš objektivní). Později byl Heller pověřován dalšími výjezdy za ruské hranice, např. na slavnou *Polytechnickou výstavu v Moskvě* uskutečněnou v roce 1872.⁴⁹

Jestliže spisovatelova prozaická tvorba upadla téměř v zapomnění, je vhodné připomenout alespoň jeho žurnalistickou kariéru. Po svém návratu do vlasti sepsal na výzvu *Eduarda Grégra* (1827–1907) propagační text *Život na Rusi* (1868) zachycující atmosféru doby, která si nežádala nic jiného než pozitivní prezentaci Ruska jako nadějných opor, popř. zastánce českých zájmů.⁵⁰ Kniha vznikla na objednávku a měla nahradit Havlíčkův obraz ruské skutečnosti.⁵¹

Život je primárně exkurzí do myšlení tamních obyvatel, zachycením jejich tradic, zvyklostí a lidové slovesnosti (český národ např. Hellerovým zprostředkováním získal představu o tradičním svátku Máslenica a jiných zvycích). Spisovatelovu žurnalistickou činnost

⁴⁷ Gaži, M.: Všední dny na nevšedních cestách do Ruska [...], in *Kuděj I*, 2000, s. 40.

⁴⁸ Sněhule, J.: Cestovatelství a cestopisy, in *Československá vlastivěda X*, Praha: Sfinx 1931, s. 535.

⁴⁹ Martínek, J. a Martínek, M.: *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové* Praha: Libri 1998, s. 193.

⁵⁰ Tamtéž, s. 194.

⁵¹ Doubek, V.: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)*, Praha: Academia 2004, s. 150.

reprezentují také cestopisné fejetony *Petrohradské kaleidoskopy* (1870) a *Studie ze severní Paříže* (Lumír, 1877). Jako důkaz autorova neutichajícího, proruský zaměřeného nadšení lze uvést prakticky zapomenutou črtu *Pohled na Moskvu* (1868), ve které se Heller zaměřil jednak na komparaci dvou ruských velkoměst, Moskvy a Petrohradu, ve prospěch staršího z nich, jednak na vyličení malebné scenérie z Vrabčích hor:

„*Pohled na Moskvu, obzvlášť zblízka [...] jest v skutku čarokrásný, není (v čemž všichni cestovatelé souhlasí) města v Evropě, kteréž by v tom ohledu Moskvě vyrovnati se mohlo. [...] V malebném rouše rozkládá se před a pod námi na prostoru desíti mil objemu staré to sídlo carů ruských, jako vlny pobouřeného moře tu rozsáhlé výšiny, tu vrchy, tam hluboká údolí a temné úvaly tvoříc.*“⁵²

Hellerova tvorba diametrálně lišila od Havlíčkových *Obrazů* nekritickým rusofilstvím. V reakci na moskevskou pouť čím dál více cestovatelů vyjíždělo na Rus, aby se na vlastní oči seznámilo s tamními poměry, což bylo také zdrojem stupňující se kritiky carského impéria. Podobným lákadlem jako všeruský sjezd byla již okrajově zmíněná polytechnická výstava (1872).

Český básník a politický žurnalista *František Věnceslav Jeřábek* (1836–1893) navštívil Petrohrad, aby údajně poznal poměry rozlehlé slovanské říše a zhlédl mimo jiné zmíněnou výstavu.⁵³ Svou cestovatelskou zkušenost promítl do cestopisné reportáže *Z výletu do Petrohradu a do Moskvy* (1873), vycházející ve *Světozoru* s fotografickou přílohou na pokračování od dubna do listopadu 1873. Otištěná reportáž bohužel není kompletní. V tomto časopisu autor vyličil pouze cestu z Berlína přes Vilnius do Petrohradu a o návštěvě Moskvy se nijak nezmínil. Posledním novinovým příspěvkem je fotografie Carské kaple v *Peterhofě* [Petrodvorci] uveřejněná 14. listopadu 1873, kdy redakce zároveň uvedla, že „pokračování dalšího popisu okolí petrohradského i města samého bude připojeno k příštím obrazům.“⁵⁴ Pokračování jsem však v časopise neobjevil.

Přestože si cestovatel stěžoval na absenci knižního turistického průvodce po Rusi a na nepříjemnou prohlídku zavazadel během přejezdu rusko-německých hranic, podařilo se mu přinést českému čtenáři objektivní kulturně-historické informace (na rozdíl od Hellera) a také osobitě pojednat o petrohradských pamětihodnostech (za pomoci vlastních fotografií a zevrubného výkladu). Je však otázkou, proč *Světozor* jeho reportáž přestal vydávat. Možná proto, že kromě nadšeného obdivu ruských fontán u carského sídla v Peterhofě a malebného vyličení Petropavlovské pevnosti přinesla českému čtenáři jen cestovatelův pesimismus nad perspektivami česko-ruských vztahů.

⁵² Heller, S.: *Pohled na Moskvu*, Praha: Tiskem a nákladem dr. Edv. Grégra 1868, s. 3.

⁵³ Voborník, J.: *Fr. V. Jeřábek: obraz životopisně-literární*, Praha: Loutkář, spol. s r.o. v Chocni 1923, s. 64.

⁵⁴ *Světozor* 7, 1873, s. 522.

Chronologicky druhá cesta přímo navazující na kritický odkaz Havlíčka Borovského, ovšem třicet let po jeho odjezdu, byla výprava českého spisovatele a právníka *Antala Staška* (1843–1931). Rusko navštívil hned několikrát: poprvé roku 1874 jako vychovatel a poté svoji cestu zopakoval již jako turista v letech 1889 a 1897.⁵⁵ Ve svých *Vzpomínkách* (1925)⁵⁶ se spisovatel netajil stejně kritickým postojem k carskému režimu, v jakém se utvrdil Havlíček. Stašek si navíc všímal postupného vyprchávání slavjanofilských iluzí a přežívání zastaralých názorů na carské Rusko.

Po neutěšených politických bojích mezi mlado- a staročeskou stranou se cestovatel odvrátil od stranických otázek a přijal místo domácího učitele v rodině váženého soudce A. I. Brillkina.⁵⁷ Cílem spisovatelovy cesty nebylo obeznámení se s „turistickým“ Ruskem a tamními památkami, nýbrž jej od začátku fascinovala druhá tvář carské říše, tj. „Rusko hrozných nespokojenců – nevraživých, přemítajících, s úžasnou silou a s úžasnou odhodlaností pracujících.“⁵⁸ Do popředí autorova zájmu se explicitně dostaly tajné spolky, ruští revolucionáři a citelný odpor ke vládě.

*„Všechn mñj světový názor lnul sympatií k hnutí tomu, jehož naježené hroty byly zlostně namířeny proti mocným tohoto světa i proti světovému řádu, jímž tito vysavači lidských svalů a lidských mozků spoutali pracující lid a houfy ubohé intelligence, plahočící se se shrbenými hřbety jako mozkové stroje v různých kancelářích i úřadech.“*⁵⁹

Autorovy *Vzpomínky* lze souborně označit jako kritiku přehnaného proruského smýšlení a „čecháčkovství“. Stašek pocítil nechuť vůči českým studentům na ruských školách, jelikož neznali ruské poměry, a proto bezbožně „obdivovali se všemu, co viděli v Rusku; jeho velikost a rozpínavost dusila jejich dušičky.“⁶⁰ Obdobně se mu zprotivili tamní zbohatlíci a za nejbolavější stránku ruského života označil úřednickou vrstvu, která byla pověstná svou chamtivostí a uplácením.

Přestože Staškovy paměti byly zaměřeny proti dogmatickému přijímání všeho ruského a přestože podle jeho názoru česká společnost tonula v iluzích, spisovatel upřesnil, že bez víry

---

⁵⁵ Péteri, G. (ed.): *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 2010, s. 14.

⁵⁶ Pokud není uvedeno jinak, interpretuji cestovatelovy zkušenosti zachycené v kapitole *Vzpomínky na pobyt v Rusku*, která je součástí Staškových memoárů.

⁵⁷ Péteri, G. (ed.): *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 2010, s. 14.

⁵⁸ Stašek, A.: *Vzpomínky na pobyt v Rusku*, in *Vzpomínky*, Praha: Fr. Borový 1925, s. 391.

⁵⁹ Tamtéž, s. 391.

⁶⁰ Tamtéž, s. 396.

v ruskou pomoc by se naši předkové poddali bez zápalu a bez boje hrozící germanizaci.⁶¹

Závěrem podotkl, že

„ze všech postřehů, které jsem brzy nasbíral, zbyla mně jen zvýšená nenávist proti carismu, soustrast s trpícími ujařmeným ruským lidem a láska k ruské literatuře, která do světového umění přivedla nového ducha, dala mi nové barvy, zahlaholila novými, dosud neslychanými tón. Zbyla mně i hluboká sympatie k velikému ruskému národu; tatáž sympatie, která vnitřním pudem táhla mnohé naše lidi na „svatou Rus.“⁶²

Poslední větší cestou v 70. letech byla výprava (1878) čerstvě erudovaného technika *Fedora Kováříka* (1854–1937), kterému bylo přiděleno za vynikající studijní výsledky státní stipendium, určené primárně pro Rusy, kteří absolvovali některou ruskou univerzitu.⁶³ Autorovy memoáry *Zážitky a dojmy ruského Čecha za carství* (1932) monitorují dlouholetý pobyt za hranicemi ruské říše. Nejen z Kováříkovy knihy, ale i z jeho příspěvků v *Národních listech* je patrné, že vždy dbal o to, aby Rusy seznamoval se současnými poměry českého národa a s jeho nadějemi pro lepší, slovanskou budoucnost. Přestože během svého pobytu vystřídal hned několik zaměstnání (hlavně pedagogického a úřednického zaměření), jeho působení jistě pomáhalo pěstovat váženost českého národa a šířit jeho dobrou pověst – v tomto ohledu je jeho spis (místy přesycený redundantními informacemi) velmi cenný.

Kovářík ve svém obsáhlém díle podal různorodé informace, např. o samotné cestě do carské říše, o kulturním soužití českého přesídlence s ruskými obyvateli; jako technika ho fascinovala výstavba ruských železnic, všimal si náboženské otázky a sociálních problémů a horlivě bojoval s revolucí (1905).

Zajímavá je autorova oscilace mezi kritikou a opěvováním ruského impéria, neboť tak, jak se střídali u moci ruští carové, měnila se nálada v jeho záznamech: Alexandra II. vnímal nadmíru pozitivně, neboť pro jeho vládu byla charakteristická částečná liberalizace ruského samoděržaví, Alexandr III. kritizoval za časté neúspěchy v politice a náboženskou zbožnost a nesouhlasně se vyjádřil také k vládě Mikuláše II., s jehož osobou na počátku 20. století byla dle slov cestovatele spojována celá řada problémů. Pádem Romanovců logicky skončila také jeho analýza politických poměrů v carské říši.

---

⁶¹ Jeho memoáry vyšly poprvé až v roce 1925. Nabízí se otázka, zda jeho retrospektivně sepsané vzpomínky zrcadlí totožnou náladu a myšlenkové rozpoložení, jaké prožíval během první cesty na Rus. S odstupem času vnímal víru v ruskou spásu pozitivně, po příjezdu nejspíš nikoli.

⁶² Stašek, A.: Vzpomínky na pobyt v Rusku, in *Vzpomínky*, Praha: Fr. Borový 1925, s. 420.

⁶³ Historik Jaroslav Bidlo sepsal jeho stručný životopis, který je součástí Kováříkovy knihy *Zážitky a dojmy ruského Čecha za carství*, Praha: Nákladem Slovanského ústavu 1932, s. 309–310. Zde je také uvedeno, jaké události předcházely výjezdu do Ruska.

3.3 80. a 90. léta 19. století

Po příjezdu české delegace z moskevského sjezdu (1867), kterou doprovázela prudká roztržka mezi staročechy a mladočechy, došlo v následujících letech k oslabení česko-ruských vztahů.⁶⁴ Přesto se domnívám, že tyto politické spory byly české společnosti prospěšné, neboť se všeobecně proměnil charakter národního uvědomění.

Od přelomu 70. a 80. let až do 90. let 19. století byla dominantní tendencí proměna slovanské vzájemnosti v politický panslavismus.⁶⁵ Nejen staročechům chyběly důkazy vstřícné otevřenosti Východu, ale také mladočeši trpěli útlumem panslovanského zájmu o Rusko. Středem stranických zájmů byly národní cíle, avšak politici nepřestávali vyhlížet „jakýkoliv náznak možné opětné aktivizace Ruska ve slovanském a v českém ohledu.“⁶⁶ Jelikož takový náznak nepřicházel, čeští rusofilové se snažili překonat prohlubující se odcizení alespoň příležitostnými novinovými články a vědeckými studiemi.⁶⁷

Jedním z tvůrců reprezentativního obrazu českého národa v ruské společnosti (v době útlumu vzájemných vztahů) byl slovansky zaměřený spisovatel a překladatel *Jaromír Hrubý* (1852–1916), jenž působil v letech 1880–1890 jako vychovatel v Rusku. Kromě překladů významných ruských spisovatelů nabyt Hrubý v literárním světě na významu svou novinářskou činností, v popředí které stála spleť ruskopolských vztahů a problematika slovanské vzájemnosti. Přínos jeho zevrubných fejetonů *Ze světa slovanského I, II* (1885, 1887) a studie *Sektáři na Rusi* (1891), spočíval v poskytnutí kulturně-historických informací pro českého čtenáře, ovšem s minimem subjektivních zkušeností.

Jeho hluboké znalosti ruského prostředí včetně tamního sektářství pramenily z prostudovaných článků ruských autorů, o jejichž základ se školáckou pilností při psaní opíral, neboť převážná část spisovatelových fejetonů, jak sám cestovatel uvedl v předmluvě k prvnímu dílu své dialogie, byla sepsána do jeho příjezdu na Rus.⁶⁸ Jestliže první díl *Světa* lze spíše než za cestopis označit za etnografickou studii, jejíž střed tvoří pojednání o neslovanských národech, např. o Samojedech, Zyrjanech, kavkazských horalech

⁶⁴ Novák, A. a Novák, V. J.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, Brno: Atlantis 1995, s. 866.

⁶⁵ Obecně k politickému vývoji v období let 1860–1918 Otto Urban: *Česká společnost 1848–1918*, Praha: Svoboda 1982; Tomáš Vojtěch: *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha: Academia 1980.

⁶⁶ Doubek, V.: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)*, Praha: Academia 2004, s. 180–183.

⁶⁷ O rozmanitosti studií svědčí např. práce *J. V. Kalaše* (1850–1930), jenž se snažil nešťastně demonstrovat příbuznost slovanských náboženství tím, že „hledal v husitství kořeny cyrilometodějské a v cyrilometodějsství pojitko mezi minulostí českou a pravoslavnou“ (Novák, A. a Novák, V. J.: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, Brno: Atlantis 199, s. 867).

⁶⁸ Hrubý, J.: *Ze světa slovanského. Svazek I*, Český Brod: nakladatel Josef Miškovský 1885, s. 3.

a sibiřských plemenech, ve druhém díle se Hrubý primárně zaměřil pod vlivem slavjanofilské myšlenky na evropskou část Ruska, tj. na Moskvu a Petrohrad.

Za tvůrčí paralelu uvedených fejetonů (co se do obsahu vlastní cestovatelské zkušenosti týče) lze označit spisovatelovy povídky *Listy z ruské vesnice* (1893), založené na osobních prožitcích v idylickém prostředí. Skrze polytematické povídky se Hrubý pokusil místy s osobním zaujetím vystihnout psychologický obraz tamních vesničanů a nastínit společenské poměry panující na ruské dědině.

Tyto poměry se snažil zachytit také překladatel a publicista *Jan Wagner* (1856–1905), který po roce 1880, kdy opustil místo učitele zeměpisu v Bulharsku, cestoval po Rusku a Americe. Do Čech se vrátil o pět let později. Své zkušenosti popsal v řadě fejetonů, např. v *Národních listech*. Později je vydal knižně. Soudě podle názvu knižně vydaných vzpomínek *Ze světa podivínů* (1900), Wagnera přitahovaly především odlišnosti a zvláštnosti ruské říše. S velkou mírou nadsázky v šesti kapitolách píše o tamních prorocích a prorokyních, o tajemné sektě, ale i o obyčejných lidech, kteří mají však podle autora podivné zvyky, oděv a povahové rysy. Svůj výklad často prokládá úsměvnými osobními zážitky.

Převážně kvůli válečným konfliktům⁶⁹ se Rusko navrátilo do popředí zájmů evropských států. České společnosti se tudíž dostalo dlouho očekávaného impulzu k obnovení sympatií s ruským prostředím.⁷⁰

Nejvýraznějším znalcem ruské národní povahy byl *Josef Holeček* (1853–1929),⁷¹ jehož životní dílo má velmi široký záběr: počínaje epopejí jihočeského venkova v podobě desetisvazkové kroniky *Naši*, nebo jihoslovanskými a finskými překlady a konče zpravodajskou činností zabývající se soudobým životem slovanských národů. Holeček navštívil Rusko hned několikrát. Poprvé roku 1887, kdy se osobně seznámil s předními slavjanofily, poté 1899 u příležitosti Puškinových slavností, v rámci kterých se dostal až do Malé Asie i Cařihradu, a naposledy 1909, kdy se účastnil oslav Gogola.⁷²

Své cestovatelské zážitky a zkušenosti promítl do souboru studií *Ruskočeské kapitoly* (1891) a do dvoudílného cestopisu *Zájezd na Rus* (1896). V uvedených spisech cestovatel jednostranně a nekriticky představil carskou říši jako ideální, svěbytnou zemi, určitý vzor pro

⁶⁹ V 70. letech Rusko vypovědělo Osmanské říši válku, což vyústilo v řadu válečných konfliktů, jejímiž hlavními cíli bylo osvobodit balkánské Slovany. Těchto bojů (povstání v Hercegovině 1875 a rusko-turecké války 1877–1878) se zúčastnili mimo jiné dva čeští spisovatelé: Josef Holeček, který byl přímým svědkem hercegovských bojů, a Bohumil Havlasa, který navštívil hercegovské i kavkazské bojiště jako dobrovolník dragounského pluku, viz Veselý, J.: *O životě a díle Bohumila Havlasy*, Písek: Nakladatelství Fr. Podhajskeho 1927, s. 23.

⁷⁰ Doubek, V.: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)*, Praha: Academia 2004, s. 184.

⁷¹ Holečkovy rusofilské ambice mimo jiné potvrzuje časopis *Slovanské listy* (1879), který sám redigoval. Listy představovaly důležitý orgán pro pěstování slovanské vzájemnosti a byly silně protizápadně zaměřeny.

⁷² Jirásek, J.: Rusofilství Jos. Holečka, in *Naše doba* 33, 1926, s. 208.

všechny Slovary. Autorova obezřetnost (typická pro 80. léta 19. století) měla být určitým varováním před nekritickým přístupem k ruské realitě.⁷³

Pro jeho cesty bylo příznačné, že na vše nahlížel očima turisty, a navíc ani ne zvlášť poučeného. Vyjma občasných poznámek o ruské kultuře byl *Zájezd* koncipován spíše jako pojednání o rusko-polských a rusko-českých vztazích než tradiční cestopis. S trochou nadsázky autorova cestovatelská zkušenost skončila nástupem do vlaku.

Jestliže cílem *Zájezdu* bylo představit carskou říši jako „sklad slovanského myšlení, výheň hněvu i lásky, výstražný prapor na věži Slovanstva“⁷⁴ a nastínit „nebezpečí před německým a židovským ovládnutím světa“,“⁷⁵ poté smyslem *Kapitol* bylo vyjasnění pochybných, místy groteskních představ Čechů o tamních obyvatelích:

„[...] Rusové jsou lidé jako na západě. Skutečně! Nechodí po hlavě ani po čtyřech; mají nos mezi očima; mluví artikulovaně; nemají-li čeho jíst, cítí hlad, jež dokonce neukájejí lojovými svíčkami, a žízeň, nemají-li čím hrdlo prolít, k čemuž neupotřebují rybího tuku [...].“⁷⁶

Po komplikovaných událostech v české politice vystřídal mladočeši vůdčí staročechy na politickém výsluní. Zatímco se mladočeši ztotožňovali především s Ruskem na všech rovinách, nástup realistů do veřejného života znamenal zaujetí stanoviska, že „vztah k Rusku se nemohl zakládat na politicky reálných základech.“⁷⁷ Proto 90. léta byla sice další etapou vzestupu kulturních a obchodních styků, „avšak politické kontakty tomu neodpovídaly, a přinejmenším z české strany se zdály být zcela nedotčené.“⁷⁸ K jejich upevnění neexistovaly vhodné podmínky.

Pokud v popředí zájmu českých cestovatelů v 70. letech byla fenoménem moskevská výstava, v 90. letech byla frekventovanou destinací *Všeruská umělecko-průmyslová výstava v Nižním Novgorodu* (1896).⁷⁹

Hlavním cílem výstavy bylo přilákat nové obchodníky na novgorodský trh, který dodnes tvoří obchodní tepnu mezi Evropou a Asií. Uspořádat výstavu za účelem pomoci ekonomice znovu se dostat na nohy byla myšlenka ruského ministra financí Vitteho,⁸⁰ který přesvědčil cara Alexandra III., aby expozici odsouhlasil. Bohužel, car zemřel dříve, než se pavilóny

⁷³ Doubek, V.: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)*, Praha: Academia 2004, s. 190.

⁷⁴ Voborník, J.: *Josef Holeček*, Praha: F. Topič 1913, s. 55.

⁷⁵ Jirásek, J.: Rusofilství Jos. Holečka, in *Naše doba* 33, 1926, s. 219.

⁷⁶ Holeček, Josef: *Ruskočeské kapitoly*, Praha: J. Holeček 1891, s. 3.

⁷⁷ Doubek, V.: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)*, Praha: Academia 2004, s. 202.

⁷⁸ Tamtéž, s. 208–209.

⁷⁹ Výstava nebyla jen lákadlem pro turisty, nýbrž poskytovala i pracovní příležitosti. Na přání pořadatelů se dostavili účinkovat i významný český hudebník *Leoš Janáček* (1854–1928), varhaník *Vojtěch Havláš* (1849–1911) a kapelník *František Kmoch* (1848–1912), srov. Čeští hudebníci na všeruské výstavě v Nižním Novgorodu roku 1896, in *Hudební věda* V, 1970, č. 1, s. 20–31.

⁸⁰ Tábořský, F.: Týden na všeruské výstavě, in *Naše doba* IV, 1897, s. 123.

otevřely návštěvníkům.⁸¹ Výstava byla rozdělena do dvaceti tematických oddílů (chov koní, vojenství, námořnictví, vzdělání...) a v rámci jejího konceptu bylo postaveno přes dvě stě budov.⁸² Součástí výstavy byl také jarmark poskytující nepřeberné množství produktů k zakoupení⁸³ a také cykly přednášek, atrakce a divadla.⁸⁴

V polovině srpna vycestoval *František Tábořský* (1858–1940) přes Varšavu, Petrohrad a Moskvu do Nižního Novgorodu, neboť jej lákala možnost na vlastní oči se přesvědčit o dichotomii starého a pokrokového Ruska a s ním spojeným rozvojem asijské i evropské části.⁸⁵ Ve svém *Týdnu na všeruské výstavě* (1897) píše, že s nedůvěrou k organizačním schopnostem pořadatelů, jak je zrcadlila kritika v ruských novinách, se ubytoval v Novgorodu a druhého dne osobně výstavu navštívil.

Přestože během cesty (a dokonce ani na samotné výstavě) nepozoroval žádné reklamy, žádné informační stojany a letáky (vyjma útlé brožurky s převážně statistickými údaji, kterou dostal u vchodu), poměrně rychle se na výstavě zorientoval, ocenil zejména bohatost zahradnického sadu a vychválil tamní expozici umění. Také jej velmi nadchl Středoasijský pavilon svými ručně tkanými koberci a hedvábím. Vadu na krásu spatřoval ve všudypřítomném tichu a absenci slibovaného literárního pavilonu, který byl kompenzován stánkem regionálního nakladatelství nabízejícího rozličné publikace, mimo jiné brožurku o Janu Husovi.⁸⁶

Celkově v autorovi zanechala výstava smíšené pocity. Svým bohatstvím byla nesmírně poučná a dokazovala mohutný rozvoj Ruska, nicméně odkryla ohromné mezery, zejména v oboru školství, a s tím spojené vady v hospodářství. Zásadním problémem byla nepřítomnost lidu – tím se výstava stala neúplnou.

*„Miliontý na výstavě ruské nedostal ani zlatých hodin, ani šampaňského, ani ho po výstavě nenosili. Když v poslední den výstavy poslední návštěva turnyketem prošla, chybělo do milionu asi sto tisíc. Výstavní horečky a nervósy Rusové neumějí dosud udělat.“*⁸⁷

S cílem osobně navštívit a prohlédnout si všeruskou výpravu se vypravil přes Kyjev a Moskvu do Nižního Novgorodu středoškolský profesor *Pavel Papáček* (1863–1930). Vlastní střízlivá pozorování⁸⁸ z cest uskutečněných v letech 1896, 1899, 1901⁸⁹ shrnul do

⁸¹ Mrštík, V.: *Cesta do Ruska*, Praha: Arkýř 1992, s. 115–123.

⁸² Tábořský, F.: Týden na všeruské výstavě, in *Naše doba IV*, 1897, s. 124.

⁸³ Papáček, P.: *Do světa*, Praha: Ústřední nakl. a knihkup. učitelstva československého 1922, s. 72.

⁸⁴ Tábořský, F.: Týden na všeruské výstavě, in *Naše doba IV*, 1897, s. 127.

⁸⁵ Tamtéž, s. 122.

⁸⁶ Tamtéž, s. 438.

⁸⁷ Tamtéž, s. 438–439.

⁸⁸ Papáček ve svém díle se dotkl palčivé otázky, do jaké míry je možné věřit zprostředkovaným informacím v novinách. Jak cestovatel řekl, „každá nová cesta jasněji a jasněji mi ukázala, jak málo Rusku rozumíme, jak nutno je studovat a jak směšní jsou ovšem ti naši, kteří bez nejmenší osobní znalosti této říše, spoléhajíce

výchovně motivovaného souboru *Do světa: vzpomínky z výletů o prázdninách* (1922). Jestliže cestovatel ve svých moskevských memoárech zevrubně vyličil velké poklady Kremlu a dojmy z návštěvy Ivanovy zvonice a překrásných paláců, samotnou na výstavu ve svých vzpomínkách příliš nereflektoval.

To, co se Papáčkovi podařilo z výstavy písemně zachytit, bylo značně ovlivněno nešťastnou událostí: Novgorod s výstavním parkem spojovala trať elektrické tramvaje a po obou stranách kolejí se zdvihala vysoká dřevěná stavení evropského a mezinárodního hostince. Cestovatel se strachoval, aby nevypukl požár, když osazenstvo hostince na pokojích bezstarostně kouřilo. Protože nejen hostince, ale i okolní budovy byly postaveny převážně ze dřeva, skutečně vzplálo blízké uzenářství, které údajně patřilo českému kupci Staňkovi.⁹⁰ Autor tak byl svědkem precizního hasičského zásahu, jehož profesionalitou byl udiven.

Zajímavé intermezzo v Papáčkově spise představuje cesta přeplněným vlakem z Moskvy do Nižního Novgorodu. V noci se z ničeho nic vlak zastavil, neboť projížděl „cárský vlak.“ Každý pasažér jej chtěl vidět a zbožně na něm mohl oči nechat. Papáček také podlehl davovému šílenství a chtěl cara spatřit, avšak neviděl nic jiného než mlhavé postavy. Tato ruská zbožnost jej fascinovala, celou momentku nicméně okomentoval s realistickým nadhledem:

„Snad jedna z nich mohla byla (!) cář, ale spíše bych soudil, že neviděl ho žádný z nás, ježto po jedné hodině s půlnocí i cářové nejráději asi spí.“⁹¹

V popředí práce doposud stáli cestovatelé – zástupci mužského pohlaví. O tom, že Papáček, P.: *Do světa: vzpomínky z výletů o prázdninách*, Praha: Ústřední nakl. a knihkup. učitelstva československého 1922 i ženy podnikaly vlastní cesty, však svědčí cestovatelské zkušenosti Pavly Moudré (1861–1940) a Gabriely Preissové (1862–1946).

Pavla Moudrá, překladatelka a autorka povídek didaktického rázu pro dívky, navštívila Rusko hned dvakrát: poprvé v letech 1889–1890, kdy působila jako vychovatelka v rodinách volyňských Čechů, a následně roku 1893. Obě cesty měly vliv na její pozdější tvorbu.⁹²

Z domovské vesnice Oslavany Gabriela Preissová podnikla také dvě velké cesty, a to do Lvova (1894) a o dva roky později do Moskvy a Nižního Novgorodu (1896). Svoji druhou

---

pouze na to, co píše o Rusku nepřátelská, hlavně židovská žurnalistika, odvažují se ji reformovati!“ (Papáček, P.: *Do světa*, Praha: Ústřední nakl. a knihkup. učitelstva československého 1922, s. 54).

⁸⁹ Gaži, M.: Všední dny na nevšedních cestách do Ruska [...], in *Kuděj I*, 2000, s. 41.

⁹⁰ Papáček, P.: *Do světa*, Praha: Ústřední nakl. a knihkup. učitelstva československého 1922, s. 72–75.

⁹¹ Tamtéž, s. 69.

⁹² Autorčina původní umělecká tvorba zahrnuje soubor vzpomínek *Do rozmaru i do pláče* (1900), ve kterých kromě zážitků z dětství a divadelního sboru, nastiňuje své cestovní obtíže během pobytu v carském Rusku. Součástí knihy je také cyklus autobiografických próz inspirovaných vzpomínkami na vlastní dospívání.

cestu spisovatelka uskutečnila z několika důvodů: z touhy poznat ruskou říši, její obyvatele a navštívit národopisné výstavy v Novgorodu.

Zážitky vyličila v *Obrázcích z ruské pouti*,⁹³ které pravidelně plnily stránky časopisu *Osvěta*. Spisovatelce se zdály poměry ruských vesnic otřesné, avšak dvoudenní pobyt v Moskvě Preissovou učaroval. Díky vstřícnému izvoščíkovi [kočímu] si autorka s obdivem prohlédla centrum města, navštívila Kreml a Tret'jakovskou galerii.

Co se týče osobní reflexe výstavy, spisovatelka bohužel novgorodský pobyt v *Obrázcích* nezaznamenala. Posledním sdělením byla informace o tom, že s přítelkyní opustily Moskvu a odjely k Nižnímu Novgorodu. Celkově cesta na Rus splnila autorčino očekávání – její sympatie k tamnímu lidu vzrostly. Přesto dovedla být k ruským poměrům i kritická.

Jestliže Papáček „spatřil“ cara Nikolaje II. na cestě vlakem, Preissová společně se svojí přítelkyní a s paní domácí byla svědkem jeho korunovačního průvodu u chrámu Vasila Blaženého. Také ona byla stržena davovým šílenstvím – všichni chtěli cara vidět! Skupinka však kolem nich projela tak rychle, že ani s nejostřejším zrakem nebylo možné pochytit více než „jiskru drahokamenů na dlouhém krku.“⁹⁴ Obě cestovatelky události nepřikládaly příliš velký význam, zato jejich paní domácí zůstala na místě v božském opojení:

„[...] ozářená, celá divná jako po božském zjevení, tiskne sepnuté ruce k bradě i prsům a šťastné oči i rty, děkuje v tu chvíli rodným jazykem: „Sláva těbě, Hóspodi – já viděla imperatřicu - já viděla imperatřicu!“ Vždyť neviděla tak dobře nic jako my vedle ní,“ povídáme si zticha, „a potom že není na Rusku blouznivých vidin a ideálů!“⁹⁵

Čtveřici účastníků všeruské výstavy uzavírá Vilém Mrštík (1863–1912), jenž v červnu 1896 vycestoval jako korespondent listu *Politik* přes Polsko a Moskvu do Nižního Novgorodu. O této cestě se bohužel nedochovalo příliš mnoho informací. Z jeho cestopisných črtů vyšel až roku 1992 posmrtný soubor *Cesta do Ruska* (původní název zněl *Listy z Nižního Novgorodu*). Je zajímavé, že cestovatel psal své fejetony česky, avšak pražský deník je publikoval v německých překladech.⁹⁶ Pro Mrštíka (stejně jako dříve pro Havlíčka) je typická deziluzivní proměna úhlu pohledu. Prvotní nadšené popisy ruské scenérie a opěvování krásy

⁹³ Tato drobná prozaická reportáž má celkem tři části: V první části *Bubáci* Preissová vyličila své rozčarování z ruských úředníků na celnici, když kontrolor odmítl pokus cestujícího dát úplatek. Druhá část *Lidé steskněných nadějí* se odehrála ve vlaku, do kterého přistoupili cestující rozličných osudů. Ruský průvodčí ji dokonce považoval za policejní agentku, neboť jej vyděsilo, když si Preissová zapsala jeho jméno a adresu z důvodů čistě přátelských. Těžištěm celé reportáže je třetí část *Izvoščik a co se všechno k němu přilepilo*, jež reflektuje autorčiny dojmy z Moskvy.

⁹⁴ Preissová, G.: *Obrázky z ruské pouti*, in *Osvěta* 26, 1896, s. 1105.

⁹⁵ Tamtéž, s. 1105.

⁹⁶ Bohužel německý překlad setřel jejich lyrické kouzlo a navíc redakce v nich prováděla ostré zásahy. Cestovatel psal velmi kriticky a řídil se zásadou „v kritice carských pořádků zasahovat co nejvíce poměry rakouské a české“ (viz Parolek, R: *Vilém Mrštík a ruská literatura*, Praha: SPN 1964, s. 130). To bylo proti srsti tehdejší společnosti i samotné redakci Politiku. Proto se domnívám, že tehdejší proslovansky zaměřená redakce nemohla objektivně přijmout Mrštíkovu kritiku. Nelze se proto divit, že deník s jejich uveřejňováním příliš nespěchal a nepřijemné věci vyškrtával, až publikování črtů zastavil úplně.

moskevských staveb postupně vystřídala ostrá slova na adresu tamějšího samoděržaví a nesmyslné byrokracie. Jako demokrat poukazoval na carský útlak neruských národů⁹⁷ a odsuzoval jeho tyranii nad národy ostatními (hlavně nad Poláky).

Z velké etnografické, hospodářsky zaměřené výstavy v Novgorodu si odnesl smíšené pocity. Podle Mrštíka nic nového nepřinesla, byla ohromně nákladná a byla spojena s masovou propagandou, která však na nikoho nezapůsobila – panovala tam velká ospalost a lidu na atrakcích bylo pomálu. Přesto však zhodnotil výstavu upřímně. Nic nezakrývala, ba naopak stavěla na odiv, co vše může Rusko světu nabídnout. Mrštík sám dodal, že rozkvět tamního průmyslu pocházel jen z ciziny. Svou myšlenku podložil několikastránkovým popisem ekonomické situace tehdejšího carského režimu.

Mrštík, nadšený slavjanofil a obdivovatel ruské kultury, byl poučen Havlíčkovou hořkou cestovatelskou zkušeností, dospěl však ke stejnému závěru jako sám Havlíček, tj. k hluboké deziluzi nad poměry v ruské říši. Pokud se Havlíček vrátil z Ruska jako odpůrce všeslovanské sounáležitosti a s utvrzením víry ve své češství, Mrštík si v závěru svých cestopisných črt pohrával s myšlenkou, zda by se neměl stát po svých ruských zkušenostech Rakušanem. Jestliže se Havlíček bál cokoli o Rusku publikovat a Stašek své memoáry vydal až po padesáti letech (tj. v roce 1925),⁹⁸ Mrštík dospěl k závěru, že nic publikovat nebude, protože nejspíš nechtěl českou společnost mystifikovat a lhát.⁹⁹ Na druhou stranu jeho odsouzení carského režimu mu nijak nebránilo v tom, aby nadále překládal ruské autory.

Zdá se, že v tom právě věží tajemství každého rozčarování, že se nedá definovat, [...] a přece tu je. Rozhoduje tu ono něco, o čem se tak trefně vyslovil Havlíček, že neví, „vězí-li to ve vodě nebo v povětrí, nebo v čem jiném“. A přece fakt je tu: [...] hlavní poznání zůstane vždycky jenom úspěchem osobní empirie. Pro nás nezbyvá jiné rady než poslat celý český národ na Rus a možno-li – přímo na Sibiř.“¹⁰⁰

3.4 Počátek 20. století

Pro ucelení a ohraničení práce ohraničení jsem se primárně zaměřil na výjezdy Čechů na Rus ve 2. polovině 19. století. Proto jsem literárně-historický rozbor cestopisů, počínaje přelomem 19. a 20. století a konče 20. léty 20. století, ponechal jako východisko pro potřeby

⁹⁷ Parolek, R.: *Vilém Mrštík a ruská literatura*, Praha: SPN 1964, s. 132.

⁹⁸ Stašek se nejspíše rozhodl prolomit svoje mlčení jako reakci na záplavu proruský orientovaných cestopisů, se kterými se ve 20. letech strhla lavina. Jeho syn Ivan Olbracht patřil mezi nejčilejší takto orientované pisatele (Péter, György (ed.): *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 2010, s. 32).

⁹⁹ Je zarážející, že francouzské vzpomínky na pobyt v Paříži, který vykonal před odjezdem na Rus, zabírají poměrně velké místo v ruském cestopisu. Teprve v XI. kapitole je řeč o vlastním cíli cesty, tedy o Nižním Novgorodu a jeho veletrhu. Paříž porovnával s Petrohradem stejně jako s Prahou. Obě města jsou podle Mrštíka všední oproti velkoměstské Paříži.

¹⁰⁰ Mrštík, V.: *Cesta do Ruska*, Praha: Arkýř 1992, s. 98.

možné navazující práce. Spíše jen heslovitě proto uvádím názvy cestopisů, jejichž interpretace byla součástí původního plánu, tj. reflexe obrazu Ruska v českých cestopisech, od K. Havlíčka po J. Haška.

Jmenovitě se jedná o kritické črty (netajících se odporem k samoděržaví) *Půl roku v carské říši* (1903) dobrodruha *Václava Aloise Junga* (1858–1927), dojmy z cesty národohospodáře *Karla Adámka* (1840–1918) obsažené v knížce *Národopisné rozhledy z Rusi* (1903), objektivní reportáž *Za ruskou hranicí* (1907) ze soukromé cesty mladíka *Jindry Imlaufa* (1881–1921), který cestoval vlakem přes Polsko do Moskvy, Kurska a Kyjeva a následně k Baltskému moři. Dále reflexe vězeňské zkušenosti z pobytu po carských žalářích *Zdeňka Matěje Kuděje* (1881–1955) v díle s románovými prvky *Hostem u baťušky cara* (1912) a soubor povídkových reportáží *Jaroslava Haška* (1883–1923) zrcadlících atmosféru ruské fronty *Za války i za sovětů* (1925).

Zajímavé srovnání nabízejí dojmy a úvahy z dialogu s *L. N. Tolstým* (1828–1910). Na přelomu století odcestoval do ruské říše *Dušan Makovický* (1866–1921), rožmberský lékař a tolstojovec, který ve svých *Jasnopoljanských zápiscích* (1924) nastínil společný život s tímto ruským představitelem realismu, a to na Krymu (od roku 1901) a poté v spisovatelově rodné vesnici Jasná Poljana (1904). Před odjezdem Tolstého na Krym (1901) jej stihl navštívit také historik *Zdeněk Nejedlý* (1878–1962), jehož reflexe rozhovoru se spisovatelem je součástí souboru studií *Boje o nové Rusko* (1948). Popularitu Tolstého dokazují také rukopisné poznámky *Karla Velemínského* (1880–1934), který ve spisech *U Tolstého* (1908) a *Rusko včera a dnes* (1929) mimo jiné postupně vyličil dojmy ze dvou návštěv u spisovatele uskutečněných v letech 1907 a 1910.

Jelikož řada pisatelů se proti své vůli během první světové války ocitla v ruském vězení, bylo by zajímavé zkoumat, jaké prostředky a postupy zobrazování vězeňské reality spisovatelé zvolili a jak jejich spisy přijala tehdejší společnost, např. dílo *Josefa Kopty* (1894–1962) a *Františka Kupky* (1871–1957). Svěbytným tématem by mohly být rovněž první pokusy o zachycení reportážního obrazu revolučního Ruska, konkrétně do knih shrnuté reflexe *Marie Majerové* (1882–1967), *Ivana Olbrachta* (1882–1952) a *Jaroslava Kratochvíla* (1885–1945).

4 Obraz Kavkazu ve vybraných českých cestopisech 19. století

Kavkaz, mohutná přírodní hranice mezi Černým a Kaspickým mořem, se obvykle rozděluje do dvou velkých oblastí – od hlavního hřebenu na sever a na jih. Předkavkazko (neboli Severní Kavkaz) je území ohraničené ze severu od Velkého Kavkazu až ke Kumanyské sníženině. Zakavkazkem (Jižním Kavkazem) rozumíme naopak území jižně od hlavního hřebene Velkého Kavkazu, tj. území, které je ze západu ohraničené Černým mořem a z východu mořem Kaspickým. Na tomto území se rozprostírá například Gruzie, Jižní Osetie a Arménie.

Jestliže si tato část práce klade za cíl zodpovědět otázku, proč právě Kavkaz měl velký ohlas u českých cestovatelů, domnívám se, že neexistuje žádná jednoznačná odpověď, neboť příčin může být hned několik, často i zcela osobních.

Nicméně za dvě dominantní považují sympatie s tamní politicko-historickou situací a vliv romantické literatury. V 19. století provádělo Rusko expanzi na Kavkaz, kde současně probíhaly boje tamních národů o Zakavkazí s Tureckem a Persií. Z obavy před fyzickým vyhubením, jímž hrozili dobyvatelé, se kavkazské národy připojily k carské říši, což mělo za následek rozvinutí kulturních rusko-kavkazských vtaů a mezikulturních styků. Války o ovládnutí Kavkazu způsobily mohutný příliv Rusů do těchto končin a nastartovaly tak carskou „rusifikátorskou politiku.“¹⁰¹ Češi, kteří zažívali podobně utiskující pocity z německé strany, se mohli zhlédnout v kavkazských kmenech, konkrétně v jejich národním uvědomění a nepoddajnosti.

*„Pro Slovany pak jest země tato dvojnásob zajímavá: dobyloť jí Slovanstvo nejen zbraní nýbrž i písní svou.“*¹⁰²

Druhou příčinou velkého zájmu o tamní prostředí mohl být vliv romantismu, neboť kdokoli na Kavkaze pobýval, byl jím uchvácen a inspirován. Bájní Čerkesové, cizokrajné tradice a rituály, vysoké hory, rozmanitá fauna a flóra na pozadí národních osvobozeneckých bojů jistě přitahovaly pozornost cestovatelů.

Připomeňme, že toto výjimečné prostředí bylo svého času vnímáno nejen jako přírodní skvost, ale také jako místo převratných událostí s velkým historickým významem. Pravděpodobně díky spojení těchto dvou hledisek se Kavkaz stal doslova „mekkou ruských bardů“ na základech, které se vytvořily počátky romantické (nejen překladatelské) tradice.¹⁰³

¹⁰¹ Švankmajer, M. et al.: *Dějiny Ruska*, Praha: NLN 1995, s. 246–247.

¹⁰² Čech, S.: *Upomínky z Východu*, Praha: nakladatelství F. Šimáčka 1885, s. 5.

¹⁰³ Povědomí o ruském romantismu v Čechách šířili překladatelé *Gustaf Pflieger Moravský* (1833–1875), *Václav Čeněk Bendl Stranický* (1830–1870) a *Alois Durdík* (1839–1906).

4.1 Eduard Valečka (1871)

Stejně jako již před Havlíčkem Borovským vyjížděli cestovatelé do Moskvy a Petrohradu, také před *Eduardem Georgijevičem Valečkou* (1841–1905), známým českým nakladatelem a publicistou, lidé rozličných profesí obdivovali kavkazskou přírodu. Například v roce 1844 *Bedřich Kolenatý* (1812–1874), pražský lékař a přírodovědec, podnikl vědeckou cestu na Kavkaz a dokonce vystoupil i na vrchol nejvyšší gruzínské hory Kazbek.¹⁰⁴ Do zemí kolem Černého moře se na svých cestách dostali básníci *Vítězslav Hálek* (1835–1874), *Jan Neruda* (1834–1891) a *K. J. Erben* (1811–1870), kteří se však nedostali tak daleko na Východ, jak se později podařilo *Svatopluku Čechovi* (1846–1908).

Eduard G. Valečka, nadšený hlasatel česko-ruské vzájemnosti, po svých studiích slavistiky na pražské filozofické fakultě se na doporučení *Františka Ladislava Riegra* (1818–1903) vypravil roku 1869 do Ruska a Petrohradu, odkud byl následně vyslán ruskou vládou do černomořské oblasti. Jeho mise měla za úkol průzkum území a zvážení případných možností jeho kolonizace.¹⁰⁵ O deset let později (1879) uskutečnil z Čech další výpravu do ruské říše a po jejím návratu zřídil v Plzni z vlastních sbírek soukromé Ruské muzeum.

Valečkovu dílo má velmi široký záběr. Z jeho cest vzešly žánrově různorodé písemnosti. Kupříkladu kromě sešitu faktografických zápisů *Černomořský okruh Kavkazu* (1871), Valečka sepsal kulturně-historickou studii: *Máme-li se stěhovat do Ameriky aneb do Ruska?* (1871). Také českému čtenáři poutavou formou přiblížil církevní náboženství v monografii *Nástin dějin a liturgie pravoslavno-katolické církve v Rusku* (1872) a zpopularizoval ruské dějiny knihou *Obrazy z dějin ruských* (1872).

Útlý sešitek deníkových zápisků *Černomořský okruh Kavkazu*, často označovaný jako průvodce, měl sloužit jako informační brožurka pro ty české občany, kteří by chtěli (nebo

---

¹⁰⁴ Novák, A.: *Svatopluk Čech*, Praha: Vesmír 1921, s. 132.

¹⁰⁵ V Čechách se setkala vidina stěhování na Kavkaz s velkým zájmem. Založení prvních českých vesnic v tamní oblasti spadá do let 1869–1878. Po vypuzení Čerkesů (původního obyvatelstva) vyvstala ruské vládě nutnost starat se o opuštěné země. „Argonautem“ tohoto okruhu byl jmenován *Bedřich Heyduk* (1832–1891), vážený ruskými úřady pro své schopnosti, a oblíbenec náčelníka černomořského okruhu *D. V. Pilenka*. Ten pomohl schválit Heydukovi plán, aby byly kavkazské kraje více osídleny Čechy. O financování se měly postarat slovanské dobročinné spolky v Moskvě a Petrohradu. Počátky českých kolonií byly těžké, neboť Češi nedostali ideální půdu pro pěstování obilovin – ta byla rozebrána kozáky. Avšak k roku 1897, kdy proběhlo sčítání lidu, žilo již na Kavkaze 3360 Čechů a Slováků. Je logické, že k zlepšení životních podmínek přispěla také výstavba římsko-katolických kostelů, škol, knihoven a dalších kulturních center. O prospěšnosti česko-kavkazských vztahů pojednal Heyduk ve svém životopisu: Češi se až na Kavkazu naučili pěstovat tabák a zakládat vinohrady a kavkazští se naopak od českých přistěhovalců se naučili hnojit pole a pěstovat brambory. Přes veškeré své zásluhy se Heyduk uznání nedočkal, spíše nevděku (srov. Auerhan, J.: *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, Praha: Nakladatel Dr. Antonín Hajn 1920, s. 52–62).

museli)¹⁰⁶ emigrovat do černomořské oblasti. Valečka uskutečnil svou cestu na Jih koncem června 1869. Z Prahy do Berlína se vydal 26. dubna 1869¹⁰⁷ a první záznam se v jeho deníku objevil s datem 15. – 27. června 1869, kdy se vydal k prvnímu cíli svojí cesty, jímž bylo město Adlera.¹⁰⁸

Spisovatelův průvodce je rozčleněn do tří částí: všeobecné, cestopisné a vysvětlující.¹⁰⁹ Kladl si za cíl přiblížit životní podmínky na tzv. Černomořském okruhu, jehož dominantou byl „jihozápadní sklon hlavního hřbetu Kavkazu od města Anápy až do Gagry“ a který měřil „6139,5 verst čili 126,89 mil.“¹¹⁰ Pro lepší přehlednost doplním, že hlavním městem okruhu byl Novorossijsk, ze kterého vyplul po východním pobřeží Černého moře a vrátil se zpět po západním pobřeží Kaspického moře se zastávkou u Azovského moře zpět do výchozího bodu.

Převládající tendenci v autorově spisu je pečlivost a snaha podat co nejvěrohodnější informaci. Valečka detailně uvádí názvy všech vesnic, které navštívil, počet obyvatel v nich žijících, a dokonce i ceny jednotlivých potravin.

V první části se Valečka pokusil přiblížit vybrané kulturněhistorické realie Kavkazu, jež si předem nastudoval, a vyložit podrobné demografické znalosti o tamních kmenech. S ohledem na svůj úkol nezkoumal primárně kavkazské národy (soustředil se na životní situaci Čechů), přesto se pozastavil nad životní situací a poměry Natachujů, Šapsugů, Ubychů a Čerkesů, kteří byli, podle Valečky, ve starých letopisech dříve nazýváni Kazachové a Kosogové.

Spisovatel se také zmínil, že historik *Gelasius Dobner* (1719–1790) odvozoval proprium Čechy od Čerkesů, stejně jako mnozí ruští a polští historici. Nejspíše tak soudili podle podobnosti obou jmen, což se cestovateli přičilo.¹¹¹ Autorovo ohrazení vůči „otci nové historie“ a celková cestovatelská zdrženlivost jsou důkazem Valečkovy snahy zachovat si pokud možno střízlivý nadhled bez všech předsudků – na všechny podněty z cesty reagoval s jistým odstupem a se snahou nenechat se jimi pohltit.

Pokud byla první část Valečkova spisu pomyslným uvedením do prostředí Kavkazu, ve druhé části autor reflektoval osobní zážitky z pobytu v tamních vesnicích a vojenských postech, vypravoval o seznámení se s místními tradicemi, zvyky a např. i se svatebním obřadem, o nocování v hliněných obydlích s dřevěnou střechou, a o gruzínských jídlech, která

¹⁰⁶ Srov. novinové články Jana Auerhana České osady na Kavkaze (*Agrární revue* 1914) a Čechové v gubernii Volynské (*Pokroková revue* IV., 1913) a monografie Františka Kutnara: *Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu* (Praha: ČSAV 1964).

¹⁰⁷ Gaži, Martin: Všední dny na nevšedních cestách do Ruska [...], in *Kuděj I*, 2000, s. 38.

¹⁰⁸ Valečka, E. G.: *Černomořský okruh Kavkazu*, Praha: Nákladem kněhkupectví Mikuláše a Knappa 1871, s. 17.

¹⁰⁹ Toto základní označení jednotlivých částí předkládá krátký referát Černomořský okruh Kavkazu, in *Světlozor* 7, 1871 s. 188.

¹¹⁰ Valečka, E. G.: *Černomořský okruh Kavkazu*, Praha: Nákladem kněhkupectví Mikuláše a Knappa 1871, s. 7.

¹¹¹ Tamtéž, s. 16.

okusil („dolma“ a „šašlik“).¹¹² Na vlastní oči spatřil národní tance, „kozák“ a „matolici“, u kterých si ve svém deníku poznačil, že tyto tance přišly poprvé do Čech v letech 1813–1814, když po českých zemích putovalo ruské vojsko, a těšily se velké oblibě.¹¹³ V popředí jeho zájmu na cestě byly pevnosti a válečné posty (Kubanskij u Carského sela, Goloviskij, Lazarevskoje, Vardane...), což není příliš překvapující vzhledem k tomu, že Valečka byl nadšený historik.

Jestliže cestovatel sepsal svého průvodce za účelem propagace černomořské oblasti, nepřekvapí nás množství informací o tom, kolikrát se setkal s českými krajany. Na stanici Georgievskoje se seznámil s Čechy z Potštejna, Poličky, Vamberka a Žamberka. Účelným se jevilo shledání na vojenském postu Džubskij, kde žili lidé od Vodňan, Netolic a Libějic – při výstavbě obydlí jim Valečka radil, aby stavěli blíže kasárnám nebo postům pro lepší ochranu, a díky jeho intervenci u ruského majora se tak opravdu stalo. Spisovatel hrdě opustil post s myšlenkou, že jednou tady bude stát „Nová Praha“.¹¹⁴ Tato příhoda svědčí nejen o autorově silném vlivu a dokonalé znalosti ruštiny, nýbrž také o téměř obrozenecké představě, že uprostřed Kavkazu, „v bohem zapomenuté krajině“, vznikne další centrum českého národního života.

Následně jej o bezstarostné putování připravila kavkazská zimnice, „nepřítel nově přichozích cizinců“, často označovaná jako „lichoradka“ [zimnice] či „malaria“ [malárie].¹¹⁵ Jedinou účinnou protilátkou byl těžko sehnatelný chinin. Nemoc se šířila z lesů, jejichž součástí bylo mnoho bahnišť a vlhkých míst, a údajně postihla každého přistěhovalce.

Cesta zabrala cestovateli přibližně tři měsíce, neboť posledním zápisem z 29. září 1871 byla zpráva o tom, že ráno opustil Novorossijsk, a zároveň poděkování bohu za to, že se jako zázrakem vyléčil z vysilující nemoci, kvůli které cestu málem nedokončil.¹¹⁶

Ve třetí části Valečka sumarizoval své poznatky z cesty a vyvodil z nich obecné závěry. Očima vnímavého nadšence předložil vyčerpávající faktografické a ekonomické informace o Kavkazu pro české spoluobčany, kteří by se chtěli do tohoto kraje přestěhovat. Jestliže doposud autora černomořská příroda fascinovala a s domorodými kmeny sympatizoval (pokud o nich zrovna mluvil), nakonec dospěl k téměř opačnému závěru – byl skeptický ke stěhování Čechů na Kavkaz:

---

¹¹² „První jest sekanina masa buď ve vydlabaných okurkách aneb ve vinných listech. Druhé jest buď hovězí anebo skopové maso na kousky netlusté rozkrájené, pak na dráty železné (často ale také jen na dřevěné hůlky) napíchané a pak nad ohněm pečené. Obé jest velmi chutné“ (Valečka, E. G.: *Černomořský okruh Kavkazu*, Praha: Nákladem kněhkupectví Mikuláše a Knappa 1871, s. 27).

¹¹³ Tamtéž, s. 27.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 36–41.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 44.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 43.

Nepříznivé klimatické podmínky v podhůří Kavkazu, šířící se nemoci a neúrodná půda nasvědčovaly tomu, že tato oblast není příliš perspektivní, po dlouhotrvajících bojích byla ostatně značně vylištěná. Nejspíš i proto se ruská vláda snažila přispět přistěhovalcům finančním obnosem, aby oblast znovu osídlila. V tom byl však podle Valečky kámen úrazu, neboť vláda sice přistěhovalcům poskytovala půdu a peněžitý příspěvek, nicméně obnos byl natolik nízký, že sám o sobě nestačil k zavedení hospodářství.

Z Valečkova závěru plyne, že pokud by chtěli Češi emigrovat do této exotické země, museli by si předem opatřit alespoň „něco málo hotových“, aby si polepšili, resp. aby nešli „z bídy do bídy.“¹¹⁷ Svým spisem chtěl pravděpodobně demaskovat představu v české společnosti o kráse a plodnosti Kavkazu, neboť mnozí čeští vystěhovalci se domnívali „že tam sušené fíky rostou a že nebudou mít jiné práce nežli procházeti se mezi růžemi a oleandry, a majíce hladu pochutnávat si na ovoci rozkošného jihu.“¹¹⁸ Cestovatel tedy dospívá k závěru, že kolonizace Kavkazu je možná, nicméně bez počátečního kapitálu nemůže vést ke zlepšení hmotného stavu přistěhovalců.

---

¹¹⁷ Valečka, E. G.: *Černomořský okruh Kavkazu*, Praha: Nákladem kněhkupectví Mikuláše a Knappa 1871, s. 48.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 50.

4.2 Svatopluk Čech (1874)

Svatopluk Čech (1846–1908) o své cestě, vykonané v roce 1874, sepsal řadu článků do *Lumíru* a *Národních listů*. Také některé spisovatelovy povídky a báseň *Čerkes*¹¹⁹ vznikly pod dojmy z pouti na Kavkaz. Prostředky k této cestě (600 zl.) obdržel od *Svatoboru*.¹²⁰ Sám si zvolil Ukrajinu a po doporučení i Kavkaz, odkud jakoby náhodou odbočil na Cařihrad [Konstantinopol].

Ze svých toulek spisovatel vydal dvě cestopisné knihy, které si nejvíce všimají přírody – *Kresby z cest* (1884), které více než cestopis připomínají povídku, a *Upomínky z Východu* (Národní listy 1875–1875, knižně 1885), jež naopak mají charakter pestré mozaiky cestovních obrazů.

Autor věnoval *Upomínky* svému příteli Serváci Hellerovi, který sám vykonal cestu na Kavkaz o několik let dříve. Jestliže čeští politikové, zpravodajové a vědci na svých cestách směřovali především do Petrohradu a Moskvy, Svatopluk Čech cestoval na Kavkaz a do Černomoří, stejně jako básníci před ním a po něm, „aby tu v konfrontaci se skutečností mohli prožívat poezii Puškinovu, Mickiewiczovu a zvláště Lermontovovu.“¹²¹

Základy slovanského uvědomění a lásku ke všemu ruskému měl Svatopluk Čech z domova, neboť jeho otec byl velký vlastenec, Kollárův ctitel a rusofil.¹²² Mladý spisovatel se záhy naučil rusky a horlivě četl ruské básníky, zvláště Puškina a Lermontova. Byla to právě generace Čechova, která dokázala pochopit hloubku ruské poezie kavkazského pěvce a prohloubit již tak kladný vztah Čechů k ruským spisovatelům. Havlíček seznámil Čechy s Gogolem, májovci objevili Puškina a Čech s Vrchlickým dokázali porozumět Lermontovovým veršům.¹²³

*První pěvci slovanští – Lermontov, Puškin – stali se bardy jejími a skvoucí její pel září z řady nejkrásnějších postav, které vytvořila poesie slovanská, z postav jako "Démon", "Thamaira" [Tamara], [...] nešťastná milenka "Kavkazského plenníka [Kavkazského zajatce – poema Puškina]!"*¹²⁴

Čech procestoval Černomoří (odd. Přílohy, s. II), navštívil české kolonie u Novorossijska, přes kavkazské hřbety dojel až do Gruzie a odtud se vracel opět po Černém moři nejdále do Vladikavkazu přes Turecko se zastávkou v Istanbulu a poté bulharskou Varnu zpět do

¹¹⁹ „Milostný příběh mladého kozáka, který je přinucen mstít se za svou zhrzenou lásku na svůdci Čerkesovi, je vlastně převzat z ruského básnictví, které od doby slavného Puškinova Kavkazského zajatce s oblibou umísťovalo tento nešťastný trojúhelník do divukrásné přírody kavkazské“ (srov. Tichý, F.: *Svatopluk Čech a Rusko*, in *Svatopluku Čechovi*, Praha: Topičova edice 1946).

¹²⁰ Strejček, F.: *Jménem, srdcem stejně Čech*, Praha: Topič 1909, s. 39.

¹²¹ Krejčí, K.: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*, Praha: Československý spisovatel 1975, s. 271

¹²² Tichý, F.: *Svatopluk Čech a Rusko*, in *Svatopluku Čechovi*, Praha: Topičova edice 1946, s. 195.

¹²³ Krejčí, K.: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*, Praha: Československý spisovatel 1975, s. 271.

¹²⁴ Čech, S.: *Upomínky z Východu*, Praha: nakladatelství F. Šimáčka 1885, s. 5.

vlasti.¹²⁵ Středem autorovy kavkazské anabaze byla nejspíše gruzínská metropole Tiflis [Tbilisi]. Pobyt v gruzínském hlavním městě vzbudil v cestovateli již tak velký zájem o tamní národ, takže jej můžeme označit za vůbec prvního českého znalce tohoto národa, jak ostatně potvrzuje Tichý.¹²⁶

Čech pozoroval Kavkaz okouzlenýma očima básníka a byl jím doslova pohlcen. Jeho zájem lze definovat jako národopisně-popisný. Obdivoval barevnou rozmanitost flóry, rozervanost hor a nezkrotnou sílu přírody. Zároveň si byl vědom, že Kavkaz představuje pro cestovatele nebezpečí, a proto „na svých toukách přírodou nosil revolver, ale nebyl nucen jej ani jednou použít.“¹²⁷

*„Kam oko sahá po tom břehu, po těch horách, nikde nepřerušuje známka lidského pobytu divokou její samotu, tajemné její mlčení. Nikde města, vesničky, chatrče, člověka! Jen orel rýsuje závratné své kruhy nad mlčícími lesy.“*¹²⁸

Taková byla Čechova kavkazská příroda. V podstatě celé její vyličení se svým pojetím a básnickými prostředky diametrálně liší od obrazů kraje českého, ve kterém básník žil.¹²⁹ Stejně rozmanité jako tvárnost půdy je i místní obyvatelstvo – pestrá mozaika plemen, kmenů, nářečí a jazyků. Přes zdánlivý rozpor Čech obdivoval Rusko, ale zároveň sympatizoval s domorodými kmeny, které vedly boje o národní svobodu s rozpínající se ruskou říší.¹³⁰ Spisovatele zaujalo také náboženské vyznání tamního obyvatelstva, konkrétně jejich rozmanitost. V podstatě měl každý národ svou vlastní modlu a víru:

*Kdož by uměl vyjmenovati všechny odstíny té národní strakatiny, obývající Předkavkazí, střední Kavkaz a Daghestan [Dagestán]! [...] Ač se přiznává valná většina k Islámu, vyskytá (!) se v té směsi i hojná rozmanitost víry. Jsou tu křesťané, pohané, ctitelé ohně, ba i ctitelé – d'ábla.*¹³¹

Do bujné kavkazské přírody autor vložil osudy tamního obyvatelstva, u kterého projevil hluboké znalosti o čerkeské kultuře a historii Kavkazu. Některé informace si opatřil předem, některé doplnil po svém příjezdu a některé si romanticky stylizoval. Sám sebe považoval jednak „za novověkého Argonauta, který směřoval vpřed k báječné Kolchidě dávného věku,“¹³² jednak za nadšeného etnografa a sběratele ústní lidové slovesnosti.

Na své cestě si vše pečlivě zapisoval, aby se mohl ke svým poznatkům vracet. Nejen že si zaznamenával útržky rozhovorů s domorodými obyvateli, ale také sbíral jejich legendy a dělal

¹²⁵ Krejčí, K.: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*, Praha: Československý spisovatel 1975, s. 273.

¹²⁶ Tichý, F.: Svatopluk Čech a Rusko, in *Svatopluku Čechovi*, Praha: Topičova edice 1946, s. 196.

¹²⁷ Janka, O.: *Příběhy českých cestovatelů zapomenutých i nezapomenutelných*, Třebíč: Akcent 2001, s. 115.

¹²⁸ Čech, S.: *Upomínky z Východu*, Praha: nakladatelství F. Šimáčka 1885, s. 7

¹²⁹ Krejčí, K.: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*, Praha: Československý spisovatel 1975, s. 272.

¹³⁰ Tamtéž, s. 274.

¹³¹ Čech, S.: *Upomínky z Východu*, Praha: nakladatelství F. Šimáčka 1885, s. 161.

¹³² Tamtéž, s. 161.

si poznámky o vzhledu tamních obyvatel. Hojně navštěvoval domorodé vesnice, lákaly jej ztracené kláštery v horách a stále více jej okouzlovala nespoutaná kavkazská příroda. Neustále hledal podobnosti a rozdíly mezi českými a kavkazskými reáliemi (ať už kulturními, nebo geografickými). Většinou sympatizuje s těmi kavkazskými, kromě komparace na rovině jazykové: když navštívil dva krajany v Tiflise, radostně konstatoval, že nehledě na jejich dlouhodobý pobyt na Kavkaze, „celé jejich srdce jest doposud v Čechách.“¹³³ Jejich češtinu „nekálí ani nejslabší nádech ruského přízvuku,“¹³⁴ což byl u českých emigrantů vzácný případ.

*„Každé větší, ruským živlem poněkud nasáklé město kavkazské honosí se zařízením, jež při většině našich českých měst bezpochyby po mnohá ještě léta zbožným přáním zůstane: chová totiž ve středu svém krásný, prostranný sad, kterýž pod pečlivou rukou zahradníků anebo spíše pod vlažným, jarým dechem jižního klimatu rozkvétá v bohatosti a nádheře u nás málo vídané.“*¹³⁵

Čechovy *Upomínky* jsou unikátní tím, jak přibližují českému čtenáři exotické prostředí, romantickou přírodu Kavkazu. Zajímavým poutním místem během toulek po Kavkazu byl pro Svatopluka Čecha zarostlý hrob *Bohumila Havlasy* (1852–1877), zasazený do romantické přírody.¹³⁶ Havlasa, talentovaný český novelista a dobrodruh s tuláckou krví, procestoval nejen západní Evropu, ale i Balkán a východní Rusko a také Kavkaz, kde nakonec roku 1877 zemřel jako voják kavkazské armády.¹³⁷

Po návratu ze slovanského jihu, kde působil jako zpravodaj *Národních listů*, se stal dobrovolníkem „dragounského nižegorodského pluku,“ aby se zúčastnil celé válečné výpravy, ze které zasílal své dopisy převážně do *Světozoru* a některých pražských novin (např. *Brousek*).¹³⁸ Poslední zprávou o Havlasově pobytu je dopis, který byl zaslán z úpatí hory Aladža u Karsu, v němž oznamoval, že se strhla velká bitva.¹³⁹ Od této chvíle už žádný další vojínův dopis nedošel.

¹³³ Čech, S.: *Upomínky z Východu*, Praha: nakladatelství F. Šimáčka 1885, s. 112.

¹³⁴ Tamtéž, s. 112.

¹³⁵ Tamtéž, s. 92.

¹³⁶ O Havlasově oblíbenosti svědčí jeho groteskně „heroický“ odjezd. Josef J. Toužimský jej učil azbuce, básník Adolf Heyduk si vzal na starost jeho cestovní pas, lékař Josef Thomayer mu přichystal příruční lékárničku a Neruda s bratry Grégrovými se s ním přijeli rozloučit až do Bavorova. Oproti všem se kolega zpravodaj Josef Holeček snažil Havlasovi různými námitkami cestu rozmluvit (viz Novotný, M.: *Nížegorodský dragón Bohumil Havlasa*, Praha: J. Otto 1941, s. 154).

¹³⁷ Sněhule, J.: *Cestovatelství a cestopisy*, in *Československá vlastivěda X*, Praha: Sfinx 1931, s. 535.

¹³⁸ „Havlasovy zprávy z kavkazského bojiště se počínají v Brousku objevovat 25. dubna. Přejímá je odtud v překladu Politik. Poslední dopis je z 16. října a je otištěn v Brousku 8. a 9. listopadu, stejně bez obvyklé Havlasovy šifry –vl–, jako list předcházející z 15. října (Brousek 28. října). Anonymita těchto posledních listů snad způsobila, že dosavadní životopisci Havlasovi konec Havlasova kavkazského zpravodajství určovali již počátkem září (na př. nekrolog Světozoru 7 z r. 1878, str. 218) nebo dokonce měsícem srpnem (Národní listy již 21. února 1878)“ (Novotný, M.: *Nížegorodský dragón Bohumil Havlasa*, Praha: J. Otto 1941, s. 175).

¹³⁹ Novotný, M.: *Nížegorodský dragón Bohumil Havlasa*, Praha: J. Otto 1941, s. 207.

Čech rozjímal nad jeho dobrodružnou povahou a na počtu Havlasy složil elegii *Na hrob Havlasův*, která byla otištěna v *České včele* (1880, roč. III.) a později byla zahrnuta do souboru *Čerkes a jiné básně* (1886). Ve své elegii Čech v daleké cizině oslovil zemřelého přítele a stylizoval jej pak „v typ, nejedním rysem připomínající postavy reků byronských.“¹⁴⁰

Přínos Čechovy cesty k Černému moři spatřuji v tom, že jeho pout' určila další směr básnickovy lásky ke všemu slovanskému. Avšak byla to jiná láska, než která ovládala českou společnost jeho doby. Otázku všeslovanství neomezoval pouze na oblast čistě kulturní, nýbrž postupně odhaloval celý politický obsah slovanské vzájemnosti.¹⁴¹ Svě projevy o budoucnosti slovanského kmene však nedokázal opustit úplně, neboť po příjezdu stále obracel svou důvěru k ruské říši v naději, že velký ruský bratr pomůže utlačované české rodině od expanzivních německých sousedů; vracel se tak „k nazírání starší romantiky vlastenecké, Antonína Marka, Jána Hollého a Václava Hanky.“¹⁴²

---

¹⁴⁰ Krejčí, K.: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*, Praha: Československý spisovatel 1975, s. 273.

¹⁴¹ Novák, Arne: *Svatopluk Čech*, Praha: Vesmír 1923, s. 65.

¹⁴² Tamtéž, s. 65.

4.3 Duchoslav Panýrek (1897)

O rozmanitosti návštěv Kavkazu svědčí poznávací cesta překladatele a lékaře *Duchoslava Panýrka* (1867–1940). Ze svých cest po celé Evropě publikoval převážně cestopisné a lékařské fejetony a drobné causerie.¹⁴³ Panýrek se snažil o popularizaci českého lékařství – redigoval lékařské sborníky a časopisy, aktivně přednášel a tvořil tematicky zaměřené slovníky. Členství v mnoha lékařských organizacích (mimo jiné v Ústřední jednotě českých lékařů, Spolku českých lékařů, České společnosti pro veřejné zdravotnictví) mu vyneslo možnost zúčastnit se Mezinárodního sjezdu lékařů v Moskvě (1897), kam společně se svými třemi kolegy¹⁴⁴ téhož roku skutečně vyjel.

Své osobní zážitky předložil hravou formou v jediném knižně vydaném souboru sedmnácti cestopisných causerií *Od Něvy po Kuru* (1901). Jednotlivé články již dříve vycházely časopisecky v různých pražských periodikách. V následující části se budu zabývat pouze Panýrkovým popisem cesty po kavkazských pohořích a krymském poloostrovu, který na něj natolik zapůsobil, že dlouho nemohl „srdce odtrhnouti od těch uchvacujících dojmův“.¹⁴⁵ Soubor se skládá z cestovních fejetonů, jež vznikly v letech 1897–1900, když zpětně (jak v předmluvě uvedl) vzpomínal na uskutečněnou cestu.

Hlavním motivem jeho výpravy byl již zmíněný moskevský sjezd lékařů a jistě také touha poznat Rusko, jež pro cestovatele představovalo zemi

*„Největšího důmyslu a nejhroznějších hříchů proti Duchu svatému, největší obětavosti, kavalírského takřka lidumilství – a zase největší lhostejnosti k osudům nešťastných; kraj největšího bohatství a nejbídnějšího núzactví, zkrátka: země největších nesrovnalostí, různoběžných protiv a překvapujících rozporů.“*¹⁴⁶

Z výše uvedených řádků vyvstává pro Panýrka typický dichotomický pohled na ruskou říši (stejně jako u Havlíčka Borovského, Staška, Mrštíka a dalších) – na jedné straně hluboký obdiv, na straně druhé až ironický výsměch. Na rozdíl od výše zmíněné trojice kritiků ruské říše je nutné autorovi přičíst k dobru, že zaznamenané události nepojednává jednostranně, nýbrž snaží se konfrontovat své zážitky s obecnějšími pohledy a dospět k objektivním závěrům.

Pokud psal o chudém kavkazském venkově, přemýšlel, jaké okolnosti k jeho chudobě vedly. Přestože se mu na vesnicích nelíbilo, zachoval si sympatie s tamním lidem a jako lékař

¹⁴³ V pojetí žurnalistiky je causerie obdobou „fejetonu, v němž si pisatel pohrává s ironicky nebo satiricky laděnými dojmy ze společnosti“. Pisatelé se dotýkají nejrozličnějších témat jak z minulosti, tak i z přítomnosti a jejich causerie jsou často psané „svižným, často humoristickým tónem“ (Vlašín, Š.: *Slovník literární teorie*, Praha: Československý spisovatel 1984, s. 52).

¹⁴⁴ Panýrek tento knižní soubor věnoval svým kolegům. Jmenovitě poděkoval B. Honzákovi, R. Jedličkovi a V. Kafkovi „za trampoty z cest, které spolu snášeli“ (Panýrek, D.: *Od Něvy po Kuru*, Velké Meziříčí: Šašek a Frgal [1901], předmluva).

¹⁴⁵ Panýrek, D.: *Od Něvy po Kuru*, Velké Meziříčí: Šašek a Frgal [1901], předmluva.

¹⁴⁶ Tamtéž, předmluva.

se mu snažil pomoci. Podobně když zažil na Krymu deštivé počasí a silné mrazy, svým čtenářům neadresoval stížnosti, nýbrž „přátelská“ doporučení, aby si vzali na rozdíl od něho teplejší oblečení. Zachoval si střízlivé hledisko, ze kterého nazíral nejen na ruskou říši, ale na všechny navštívené země. V tom je jeho cestopis jedinečný.

Druhou předností je autorovo jazykové vyjadřování, které sice není nijak lexikálně bohaté a stylisticky vybroušené, avšak právě díky „obyčejnosti“ a srozumitelnosti je jeho projev poutavý, ale také poučný.

Představu o Panýrkově vyprávěcím stylu si lze učinit prostřednictvím úsměvných komparací ruských poměrů s českými: Kupříkladu přirovnal ducha Guda, bájnou bytost Kavkazu, k českému Krakonošovi.¹⁴⁷ Také, když si před jízdou vlakem obstarávali potraviny, jejich izvoščík [kočí] si koupil jenom vodku (a navíc jen sám pro sebe), což bylo pro české cestovatele něco nepředstavitelného.¹⁴⁸ Další výraznou tendencí ve spisovatelově projevu je konfrontace „vzletných“ výroků s přízemní realitou.¹⁴⁹

„Jak málo k tomu potřebí, aby člověk vnikl až do srdce Kavkazu! Po případě jen dvě zdravé nohy.“¹⁵⁰

Lékař se na cestě setkal s tvrzením místních domorodců, že je na Kavkazu bezpečno. Jistě tomu sám nevěřil, neboť o jeho představě „bezpečí“ v tamním prostředí svědčí fakt, že při sobě nosil revolver (nejspíše po vzoru Svatopluka Čecha, ale stejně jako on jej nebyl nucen použít).

Setkal se také s povrchností kavkazského venkova – nedůvěřoval tamnímu lidu a kavkazští domorodci nedůvěřovali cizincům obecně. Přesto cestovatele domorodý lid fascinoval – nejvíce ze všech jej zaujali horalové svojí mlčenlivostí, tvrdou tělesnou schránkou a vřelým vztahem k neúrodným polím.

Zarážejícími se mohou zdát Panýrkovy upomínky na ženské typy. Nesetkal se s pověstnou gruzínskou krásou, jak je zachycena v mnohých dílech romantických básníků, naopak dospěl k názoru, že tyto ženy nejsou vzorem andělské krásy, a snažil se vyvrátit předsudek, „že je každá Gruzinka krásná.“ Svým vzhledem byly pouze „výrazné.“¹⁵¹ Údajně bylo pro místní ženy příznačné, že rychle stárnou, doslova „jako kdyby stárly přes noc.“¹⁵²

¹⁴⁷ Panýrek, D.: *Od Něvy po Kuru*, Velké Meziříčí: Šášek a Frgal [1901], s. 298.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 273.

¹⁴⁹ O Panýrkově oblíbenosti svědčí fakt, že jeho fejetony byly roztroušeny po nejrozličnějších časopisech. Torza cestopisných causerií plnily stránky Světozoru, Lumíru, Osvěty, Květů, Hlasu národa, České národní politiky, Ženských listů, Dámských besedách, Zdraví a mnoha dalších.

¹⁵⁰ Panýrek, D.: *Od Něvy po Kuru*, Velké Meziříčí: Šášek a Frgal [1901], s. 272.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 222.

¹⁵² Tamtéž, s. 258.

Ani jeho zprávy o chudých Osetincích, jejichž zemědělství bylo synonymem pro bídu, nepůsobily příliš přátelsky, neboť tito lidé připadali cestovateli jako hrubiáni. Je zvláštní, že u horalů mu podobná hrubost nevadila. Na autorově chladném vztahu k zemědělcům se nejspíše podepsal i fakt, že domorodé obyvatelstvo celkově trpělo finanční nouzí, a proto se snažilo od turistů vyžebrať nějaké drobné. Když uviděl prosit o peníze děti, jeho zaujatost vůči domorodcům ještě vzrostla.

Čtyři lékaři na cestách byli jistě pro tamní obyvatele pozoruhodným zjevem. Úsměvně vyzněla scénka z tífliské [tbiliské] hospody, ve které se čtyřlístek cestovatelů rozhodl občerstvit. Švitorná dáma od vedlejšího stolu se jich ptala, proč cestují pěšky, když jsou doktoři a logicky museli mít peníze na izvoščíky. Odpověděli, že přijeli za přírodními krásami, a proto se rozhodli necestovat v žádném kočáře. Dáma jen nevěřicně zakroutila hlavou.

„Kdo však chce odnésti si z Kavkazu něco více nežli zaprášené plíce a zkažený žaludek, kdo chce něco více vidět, ne snad jen prach a drzé tváře zdejších „civilisovaných lidí“ (od necivilisovaných nečeká nic dobrého) kdo chce Kavkaz dýchat, ssát (!) a milovat, není mu pomoci, musí jít pěšky.“¹⁵³

Přes všechnu střízlivost stylu Panýrek na Kavkaze romanticky hledal „pravé“ původní obyvatele, ale jak sám zklamaně přiznal, nebyl s to je najít. Nadneseně řečeno, rozdíly mezi národy smyla ruská emigrační vlna. Mnohokrát se cestovatel setkal s nevlídnými, plachými a nedůvěřivými obyvateli, kteří si osvojili pouze frázi „ně znaju po ruski“ [nerozumím rusky], aby se vyhnuli kontaktu s cizinci a aby si zachovali svůj klid. Nejspíše právě odtud pramenily autorovy sympatie se skrytým nacionálním podtextem.

---

¹⁵³ Panýrek, D.: *Od Něvy po Kuru*, Velké Meziříčí: Šašek a Frgal [1901], s. 267.

4.4 Josef Svatopluk Machar (1898)

Společenská situace v 90. letech byla podnětná pro myšlení o literatuře (v čele se Šaldou), jehož prostřednictvím se odehrával boj mezi dvěma generacemi. *Josef Svatopluk Machar* (1864–1942), protestující ironik a bouřlivý mluvčí nastupující generace, byl veřejností vnímán jako skeptik, který neměl zcela ve svých politických názorech jasno a „přilíš se nestaral o přesnost a zdůvodněnost svých soudů.“¹⁵⁴

Co se verše týče, je *Výlet na Krym* (1900) pestrá sbírka. Jak píše Pešat,¹⁵⁵ autor přechází „od lehkého čtyřstopého trocheje (jehož strojovost Machar různě narušuje – nejčastěji vynecháním jedné slabiky ve čtvrtém verši, opuštěním rýmu) přes Macharův tradiční pětistopý nerýmovaný jamb a daktyl až k jakés variantě sapfické strofy o třinácti slabikách reprodukované přízvukně.“

Odpověď na otázku, proč autor odjel na Krym, se skrývá pod knižním věnováním. Svůj *Výlet* Machar věnoval majetné *Naděždě Nikolajevně Abrikosové* (1862–1936),¹⁵⁶ manželce svého přítele a vášnivého cestovatele *Karla Kramáře* (1860–1937), který mu pomohl zprostředkovat ozdravný pobyt na krymské vile Barbo, užívaného jako rodinné letní sídlo.¹⁵⁷ Podle lékařů byl básníkův zdravotní stav po letech každodenního stresu a pracovního vyčerpání špatný, a proto mu doporučili ozdravný pobyt vykonat. Od svého dětství Machar prožil také několik období existenční nejistoty a hmotné tísně, což jistě jeho zdraví nijak nepříspělo.

Cestovatelova výprava na Krym je ucelenou poutí k Černému moři.¹⁵⁸ Připomínám, že již před Macharem toto moře obdivovali básníci Hálek, Neruda, Erben a Čech. V memoárech *Konfese literáta* (1912) se Machar přiznal, že doslova hltal básně Svatopluka Čecha, miloval jej jako blízkého člověka. Sám bloudil po ulicích, díval se kolem sebe a dokonce často putoval za někým, o němž předpokládal, že by to mohl být jeho idol.¹⁵⁹ Možná i tato skutečnost mohla přispět k tomu, proč nakonec na Krym odcestoval.

---

¹⁵⁴ Soldan, F.: *J. S. Machar*, Praha: Melantrich 1974, s. 19.

¹⁵⁵ Pešat, Z.: *J. S. Machar, básník*. Praha: ČSAV 1959, s. 98.

¹⁵⁶ V básni *Portrét mé hostitelky* (Machar, J. S.: *Výlet na Krym*, Praha, nakladatelství F. Šimáčka 1900, s. 64) ji opěvoval jako „květ stvoření“ – psala básně, starala se o zahrádku s růžemi, navštěvovala salóny, byla zběhlá v účetnictví, milovala 18. století a zajímala se o filozofii.

¹⁵⁷ Sýkora, P.: *Básník proti Hradu*, Praha: Libri 2009, s. 15.

¹⁵⁸ Obdobnou cestovatelskou zkušenost prožil *Adolf Heyduk* (1835–1923), který v roce 1885 podnikl delší cestu po Černém moři a na Kavkaz. Své cestovní dojmy promítl o několik let později do básnické sbírky *Z pouti na Kavkaz*, vydané v roce 1902 (srov. Sněhule, J.: *Cestovatelství a cestopisy*, in *Československá vlastivěda X*, Praha: Sfinx 1931, s. 535).

¹⁵⁹ Machar, J. S.: *Konfese literáta*, ed. Svozil Bohumil, Praha: Československý spisovatel 1984, s. 85.

„Ach Jalto, Jalto! Barvy tvoje luzné / v mé duši mění na tóny se různé / a splétají se, krouží, tančí, víjí / v tak harmonicky sladké melodii! [...] // A cítím křídla – vzlétám do azuru / nad lesklé střechy tvé, nad vrchy vzhůru, / však pohled dolů – padám k tobě střelou / a objímám tě, sladká Jalto, celou!“¹⁶⁰

Dodnes neexistuje ucelená studie, která by komplexně mapovala Macharovu pouť k Černému moři – je však jisté, že zde strávil konec léta 1898. Na svůj kavkazský pobyt později vzpomínal jako na jedno z nejšťastnějších období svého života.¹⁶¹ Knihu *Výlet na Krym* sepsal v letech 1898–1899 a poprvé byla vydána v roce 1899. Jedná se o cestovní deník, poeticky ztvárněný, ale nijak výbojný, jakýsi protějšek ke klasickým cestopisným črtám. Podle Martínka¹⁶² cestovatel okrajově promítl svou cestovatelskou zkušenost okrajově do dvou básnických sbírek, ne dost melodicky ucelených, a to *Vteřiny* (1905) a *Krůpěje* (1915).

Krymský *Výlet* zachycuje celý průběh putování, od jízdy vlakem přes Halič a pobyt na poloostrově v Černém moři až po návratu domů. Přestože bývá tato osobitá cestopisná reportáž často opomínána, myslím, že se jedná o „nejjasnější“ Macharovu sbírku, ve které rozvinul svůj smysl pro přírodní scenérie. Ve svých verších nezobrazil vztahy ve společnosti, její osudy a stranické zápasy, ani hlouběji nekomparoval poměry v rodné zemi s těmi kavkazskými. Stylizoval se pouze do role nadšeného cestovatele, který si zajel na Kavkaz jenom odpočinout.

Nikde ve sbírce také nepřekročil hranice reality a do krajiny nepromítl žádné fantastické představy. Zachoval si status střízlivého pozorovatele, který své dojmy vyjadřuje jen popisem, a to vědomě v protikladu k obdobné poezii Čechově i Mickiewiczově, s jehož *Krymskými sonety* v knížce dokonce polemizuje.¹⁶³ Vyhnul se přehnanému patosu a jeho poezie je více popisná než umělecká. Svým stanoviskem obhájil argumenty, že tolik obdivovaná romantičnost krajiny se téměř prakticky vytratila a celý kraj se postupně podlehl civilizačnímu tlaku.

Tato sbírka znamená zásadní obrat v Macharově tvorbě – pochmurné nálady a skeptické životní hledisko jej opustily.

Co se týče výběru motivů, v Macharově díle koexistují dvě rozdílné linie: na jedné straně obrazné ztvárnění putování do Oděsy, na straně druhé samotný pobyt v krymském sídle.¹⁶⁴ Z líčení života na poloostrově je patrné větší stylizační úsilí. Nejčastěji opakujícím se prvkem je motiv moře. Stejně jako očarovalo a pohltilo předchozí trojici cestovatelů, tak i Machar se netajil se svojí láskou a strachem k jeho nekonečným hlubinám. Např. během plavby do Sevastopolu s hrůzou v očích vyprávěl o vlnách jako o medvědech, kteří se sáпали na loď.

¹⁶⁰ Machar, J. S.: *Výlet na Krym*, Praha, nakladatelství F. Šimáčka 1900, s. 61.

¹⁶¹ Sýkora, P.: *Básník proti Hradu*, Praha: Libri 2009, s. 15.

¹⁶² Martínek, V.: *J. S. Machar*, Praha: F. Topič 1920, s. 9.

¹⁶³ Pešat, Z.: *J. S. Machar, básník*. Praha: ČSAV 1959, s. 98.

¹⁶⁴ Soldan, F.: *J. S. Machar*, Praha: Melantrich 1974, s. 123.

V básni *Večer u moře* si za pomoci modré hladiny uvědomil svou smrtelnost, přemýšlí o tom, že moře je věčné, a člověk nikoli.

V poslední básni *Ve vlaku* autor ironicky Machar vyličil opětovné shledání s novomanželi, které zároveň tvořilo protipól úvodní básně *Noc ve vlaku*, kdy se se zamilovaným párem setkal poprvé. Básník si všiml, že původní nadšení a okouzlení z cesty na líbánské se vytratilo, a nejspíše právě proto jsou obě zmíněné básně vystavěny zrcadlově,¹⁶⁵ aby konfrontovaly původní zamilovanost s hořkou skutečností. Jak píše Macura,¹⁶⁶ tato zdánlivě banální momentka se přibližuje k cyklu miniaturních měšťanských tragédií *Zde by měly kvést růže* (1894).

Po literární stránce Macharův *Výlet* celkově nepřinesl mnoho nového. Drobné cestopisné náměty nepodněcovaly Machara k žádnému originálnímu tvůrčímu úsilí.¹⁶⁷ Za podstatné pro básníkův další vývoj považují především básně, ve kterých upomíná na helénskou dobu Krymu.¹⁶⁸ Závěrem připomínám, že pro básníka byla cesta především možností, jak nabrat novou sílu a jak se duševně vyrovnat s událostmi, které výletu předcházely.

„Bud' s bohem Kryme, v divé honbě žití / tys přál mi sobotní zas jeden večer... / Já viděl zase jednou velké slunce, / zas dýchal klidně, slyšel znít zvony / a ztrávil (!) chvíli v rozhovoru tichém... / Tys hovořil tak mile k smyslům mojim (!) / svou řečí předkulturní, a já cítil / pradávných lidí dávno zniklé (!) štěstí / na hrudi tvé, já slyšel bít srdce / v tvém moři, skalách lesích, vzduchu, květech, / veliké, dobré, neúnavné srdce, / žil v pohádce jsem, pohádku jsem prožil – / bud' s bohem, bud' s bohem!“¹⁶⁹

¹⁶⁵ Nejvýstižnějším protipólem je čtyřverší z básně *Ve vlaku*: „On i ona čilí, / svěží, po domácku sobě vedou; / na hrudi mu ona leží, / on ji v pasu objímá“ (Machar, J. S.: *Výlet na Krym*, Praha, nakladatelství F. Šimáčka 1900, s. 10) v konfrontaci s verší básně *Noc ve vlaku*: „Rozsedli se na sedadle / – leží něco mezi nimi – / svěžest pryč a oči vpadlé, / tak, tak, moji holoubci...“ (Tamtéž, s. 141).

¹⁶⁶ Macura, V.: *Básnický cestopis*, in *Poetika české meziválečné literatury*, Praha: Československý spisovatel 1987, s. 39.

¹⁶⁷ Pešat, Z.: *J. S. Machar, básník*. Praha: ČSAV, 1959, s. 123.

¹⁶⁸ Kupříkladu v básni *Na lodi*, kdy během plavby po Oděse Machar rozpomíná na Jásona a Médeu: „Tam, kde as teď slunce stojí, / plula jednou hellenská loď, / na níž, jak to slunce, plálo / zlaté rouno z Kolchidy. // Vítr příznivý dul pomoc / veslujícím nahým plavcům, / touhy jejich napřed létl / k sladkým břehům domova. // Jenom Jason v tiché hrůze / zadíván byl k zádi lodi: / princezna Medea stojí / tam jak socha bez hnutí. // Hnědé ruce založeny / na mohutných tichých řadrech / dívá se v tu stranu, kde as / leží rodná Kolchida...“ (Machar, J. S.: *Výlet na Krym*, Praha, nakladatelství F. Šimáčka 1900, s. 45).

¹⁶⁹ Machar, J. S.: *Výlet na Krym*, Praha, nakladatelství F. Šimáčka 1900, s. 139.

5 Komparace cestovatelské zkušenosti

Přestože jsem si vybral ke srovnání poměrně odlišné cestopisy,¹⁷⁰ domnívám se, že právě jejich různorodost je klíčem k vysledování společného obrazu ruského jihu.¹⁷¹ Nicméně je třeba vzít v potaz, že žánr cestopisu je tvořen z naprosté části subjektivními názory a zachycená svědectví jsou často ovlivněna momentálním psychickým rozpoložením, které v podstatě determinuje vnímání okolní reality. Závěry, které uvádím, je tudíž nutné vnímat pouze jako hypotézy, a ne jako definitivní tvrzení.

Mluvím-li o srovnání cestovatelské zkušenosti, je logické, že obecné závěry vyplývají již z povahy komparovaných cestopisů (pro lepší názornost o navštívených městech českými cestovateli (Odd. Přílohy, s. III).

Jako ucelený cyklus se jeví především Macharův *Výlet*, neboť kompozičně svou cestu ohraničil na ose prostorové (svou pouť na Krym začal a zase skončil ve vídeňském vlaku), Panýrek se znovu ocitl v ruském Polsku a Valečka dorazil zpět do výchozího Novorossijsku, který však po zrádné nemoci okamžitě opustil (Valečka 1871: 43).

U Čecha se tato tendence k ucelenosti vysledovat nedá. Za prvé je básníkův spisek výborem zápisků (které zasílal sporadicky do Národních listů a část zahrnul do svých *Kreseb z cest*) a za druhé autor explicitně nevyjádřil, jak jeho kavkazské putování skončilo. Čechovou poslední zprávou je informace o tom, že dorazil do bulharského města Ruščuk [Ruse] (Čech 1885: 201).

Stylizace do cestovatelských rolí je také rozdílná. Valečka odjel na Kavkaz jako nadšený etnograf a analytik tamních poměrů, aby zjistil, zda by bylo možné oblast znovu osídlit. Čech se stylizoval do role cestovatele, který podnikl výpravu ve stylu romantických dobrodruhů své doby. Lékař Panýrek vyrazil na sjezd lékařů do Moskvy a poté během letních prázdnin, kdy

---

¹⁷⁰ K následujícímu komparaci jsem si zvolil cestopisy, jež byly představeny v kap. 4, tedy Valečkovu faktografickou brožuru *Černomořský okruh Kavkazu* (1871) Čechovy „romantické“ *Upomínky z Východu* (1885), Panýrkův soubor fejetonů *Od Něvy po Kuru* (1901) a Macharův básnický *Výlet na Krym* (1900).

Pro lepší přehlednost jsem se rozhodl dosavadní způsob citací omezit na formu, ve které uvádím autora, příjmení, rok vydání cestopisu a číslo stránky. Vše je ohraničeno závorkami. Tato úprava se týká pouze uvedených cestopisů v kap. 5.

¹⁷¹ Je logické, že cesty na Kavkaz se neomezily pouze na tyto čtyři cestovatele. Jako výchozí bod pro další možnou interpretaci překládám díla českých cestovatelů, která alespoň částečně zobrazují zkušenost s pobytem v kavkazské oblasti. Mluvím o dvou cestopisech *Emanuela Faita* (1854–1929): *Krym, jeho přírodní krásy a památnosti* (Praha: nákladem Em. Faita 1893) a *Kavkaz: jeho přírodní krásy, poměry národohospodářské, národopis a místopis* (Praha: Matice česká 1894), jejichž povaha vyplývá z knižních podnázvů.

Také soubory cestovních zážitků od již zmíněného Pavla Papáčka (*Do světa*) a Jaromíra Hrubého (*Ze světa slovanského*) obsahují krátké črty z kavkazského prostředí.

Rovněž historik a právník *Karel Kadlec* (1865–1928) v roce 1896 podnikl okružní cestu, počínaje Moskvou a Petrohradem, přes Kaspické moře k Černému, a konče zastávkou v Oděse. Svoji cestovatelskou zkušenost promítl do souboru fejetonů *Dojmy z Ruska* (Lumír 25, 1896–1897), pro které je příznačné rozdělení Ruska na neúřední (tj. dobré) a úřední (špatné).

nebyl tolik pracovně vytížen, procestoval jih Ruska. Naopak Machara k uskutečnění výletu dohnal jeho špatný zdravotní stav, a proto se nabízí otázka, zda by výpravu podnikl sám od sebe.

Na základě uvedených faktů se lze pokusit o stanovení jednotlivých cílů cesty. Pro Machara byla primární léčba a odpočinek a pro Valečku sepsání informační brožurky o možnostech znovuosídlení. Naopak u Panýrka a Čecha o žádném jasně patrném cíli nemůže být řeč. Tito dva cestovatelé putovali v duchu poezie velkých ruských básníků a patrně naplňovali své dávné chlapecké sny – toulat se divokou přírodou a prožívat stejná dobrodružství, o kterých dříve četli. S pohledem pravých romantiků pouze okouzleně prostupovali kavkazskou přírodou.

Scelujícím faktorem všech čtyř cestopisů je jejich nezájem o politické problémy tehdejšího Ruska, čímž se odlišují od cestovatelů směřujících do Moskvy a do Petrohradu. Během kavkazských toulek nemluvili o carismu a ani o revolucích. Pouze Svatopluk Čech pouze místy něco ostýchavě naznačil, ale tím jeho kritické hledisko skončilo.

Je zajímavé, jak cestovatelé reagují na rozpínání ruského impéria. Čech opětovně prohlašoval, že tato tendence byla přirozený důsledek „neodolatelné expanze zdravého ruského živlu“ a že nejspíše zachránila domorodé obyvatele před surovostí mohamedánských dobyvatelů.¹⁷² U Panýrka se však setkáme s opačným názorem – domníval se, že ruská expanze setřela vše původní, což zapříčinilo, že tradice doslova mizely před očima (Panýrek [1901]: 270). Valečka žádný vyhraněný názor nezaujal a Machar se k této problematice ve svém básnickém cestopisu nevyjádřil.

Jestliže společným prvkem u cest do velkých měst byla hořká zkušenost s ruskými úředníky, kavkazští cestovatelé se s pověstnou kancelářskou byrokracií nejspíše nesetkali, nebo alespoň svoje zážitky s ní spojené nikde nereflektovali. Výjimku představuje krátká Panýrkova epizoda při cestě vlakem, kdy z autora na zastávce v Mcchetách¹⁷³ kontroloři vymáhali peníze za poplatky, o jejichž zaplacení u sebe měl (slovy revizorů neplatný) doklad. Cestovatel vyložil svou domněnku, že kontroloři mytného a úředníci ve stanici jsou spolu umluveni na „odírání cestujících, zvláště cizinců, kteří nechtějíce míti potahování, raději podruhé zaplatí“ (Panýrek [1901]: 339).

Upozornil jsem na několik základních rysů, které mohou sloužit jako východisko k další interpretaci. Snažím-li se vyvarovat vytváření kategorií na nižší úrovni zobecnění, činím tak vzhledem k plánovanému rozsahu práce. Proto se zaměřím pouze na tři podstatná témata, a to

---

¹⁷² Novák, A.: *Svatopluk Čech*, Praha: Vesmír 1921, s. 139.

¹⁷³ Jedno z nejstarších měst Gruzie. Nachází se nedaleko od hlavního města Tbilisi.

sice na fenomén kavkazské přírody, na čerkeský národ a na vzpomínání na přední osobnosti ruské literatury.

5.1 Nespoutaná příroda Kavkazu

Scelujícím motivem všech cestopisů je bezpochyby neutichající nadšení z tamní divočiny. Všichni cestovatelé (ač rozličných profesí) byli uneseni krásou Černého moře, rozmanitostí kavkazské vegetace a proměnlivým, ale příjemným klimatem. I faktograficky zaměřený Eduard Valečka, jenž primárně sepisoval údaje o tom, která zvířata se kde chovala a jaké léčivé byliny a zemědělské plodiny se v dané oblasti pěstovaly, ve svém informačním průvodci prozradil, že při pohledu z hory Pchifetch „stál jako u vytržení,“ neboť doposud takovou „krásu skupení a poloh dolin neuzřel“ (Valečka 1871: 8). Nadto doporučil všem čtenářům, že pokud by si chtěli představit „někdejší ráj“, měli by navštívit Kavkaz, neboť matka příroda k této oblasti byla obzvláště velmi štedrá (Tamtéž: 8).

Mnohem více romantických motivů nalezneme v Čechových *Upomínkách*. Ten naopak nešetřil pestrými metaforami a rozmanitými přirovnáními. Pro básníka Kavkaz představoval v užším smyslu „ohromnou spoustu hor nakupených mezi Černým a Chvalinským [Kaspickým] mořem“. Vlnitosti hornatých celků si všiml již Valečka, nicméně Čechovi hory připomínaly „divně zmodrchané“, „gordické uzly“, rozmístěné ladem a skladem po celém okolí (Čech 1885: 10). Tento naturální chaos představoval „kamenný oceán, bouřlivý, kлокotavý“, který jako by zkameněl „uprostřed nejprudší bouře“ (Tamtéž: 10–11). V souvislosti s geologickou analýzou kraje Čech připomněl kavkazskou báji, ve které jakýsi poustevník přichytil rozžhavené kleště d'áblovi za nos, načež pekelník řval bolestí a jeho ohon vyšlehal nesčetné množství úžlabin a propastí, jež „se šklebí podnes v horách kavkazských“ (Tamtéž: 11).

Čechův záběr se neomezil pouze na strnulé horniny – jeho životem nasycená příroda byla stejně nezkrotná jako kamenné útvary, a také s náboženským podtextem, kupříkladu kotlina u města Rion se zdála „jak obrovská mísa, plná božího požehnání“ (Tamtéž: 53). Touto duchovní stránkou (na jedné straně krajina vyšlehaná ocasem d'ábla, na straně druhé údolí překypující božím požehnáním) se liší od ostatních cestovatelů.

Ještě jedna tendence je pro básníkovu přírodu dominantní, totiž absence lidského faktoru. Okolní svět jej neustále okouzloval, neboť se jednalo pouze o panenskou přírodu, „bez příměsku lidského, jak si ji přeje Vrchlický: „krásná a – bez člověka“ (Tamtéž: 7). Avšak to nic nemění na faktu, že Čech byl vášnivý etnograf a velkou část jeho vzpomínek tvoří právě popis tamních národů. Po neustálých variacích přírodní krásy autor utrousil v deníku

poznámku, že se čtenáři omlouvá neustálým líčením přírody, a to z toho důvodu, že ji nelze „lehce odbýt strohým popisem“ (Tamtéž: 63).

Lidská složka naopak sehrála důležitou roli v reflexi přírody u Duchoslava Panýrka. Na rozdíl od Čecha se nesnažil domorodce oddělit od krajiny, a proto ve svém „chvalozpěvu“ opěvoval jak přírodu, tak i tamní obyvatele společně – příroda s lidem podle něj tvořila neoddělitelný celek. Kavkaz vyličil jako místo, které „oplývá krásou své květeny“, „malebnými kulisami přírody“ a „nadmíru poutavým lidem“ (Panýrek [1901]: 221–222). Svůj popis završil konstatováním, že kdo jednou Kavkaz navštíví, bude jistě na něj vzpomínat po celý život (Tamtéž: 222). Po cestě z Vladikavkazu do Tiflisu za „nevidaných popelavých večerů“ Panýrka ohromil „jako vzdušný přelud poutníku v poušti“ kouzelný výhled, „vykrojený ze světlého nebe, kyprého svěže zeleného údolí“ a „velebných hor Kavkazu“ (Tamtéž: 265). Následně se cestovatel svěřil, že neviděl „kraje sluncem zářivějším, vzduchem skvostnějším“ a „lidem zajímavějším“ (Tamtéž: 265).

Ve svých úvahách Panýrek suše podotkl, že srovnávat Kavkaz s Balkánem nebo Alpami by bylo nesmyslné – nikde jinde nebyla krajinomalba pestřejší než právě v kavkazské oblasti. Pro autora typická snaha klasifikovat zkušenosti jako vyhraněně pozitivní a negativní je částečně přítomna v jeho obrazech přírody – cestovatel prostoupil „usměvavými údolími“ a „švitořivými ručejí [potoky]“, nicméně prošel kolem hor, coby „mračných velikánů“ (Tamtéž: 223).

Macharova příroda je podobně protikladná jako Panýrkova. Na jedné straně prý oněměl v úžasu, když poprvé spatřil v Oděse hladinu Černého moře, a pod krásou okamžiku přestal dokonce psát ve verších a pozoroval moře celý půlden, na straně druhé jsou v jeho básních patrné realistické tendence, pod vlivem kterých (jakoby bez života) zachycoval s věrnou přesností okolní svět: v přístavu si všimal převážně vysokých jeřábů, jejich hlučného vrzání, pestrých praporců a ptačího švitoření (Machar 1900: 26–27).

U Machara považují za dominantní motiv moře, neboť jeho hladina (resp. její odraz) nalezneme ve velké části básní.¹⁷⁴ Také lidské povahy jsou u něj často přirovnávány k bouřlivému moři. Machar jej vnímal především esteticky, jako „zelenavý mramor“, po kterém plují „roztříštěné pěny vlnek a „nádherně jej žilkují“ (Tamtéž: 33).

---

¹⁷⁴ Tyto motivy lze vysledovat např. v básních *Oděssa* (Machar 1900: 22), *Moře* (s. 24), *Na lodi* (s. 29), *Večer* (s. 109), *Odpoledne* (s. 117), *Západ* (s. 119), *Devátá vlna* (s. 125), *Večer u moře* (s. 131) a mnoha dalších.

Za umělecký počín považuji Macharovo vyličení atmosféry při západu slunce, ve kterém se zrcadlí jednak básníkova fascinace vodní hladinou, jednak strach ze síly moře.¹⁷⁵ Bujarosti a nespoutanosti krajinné scenerie si Machar nevšiml. Dokonce byl při pohledu na krajinu z hory Ai-Petri přírodou zklamán, protože v jejím okolí se táhla rezavá step, na což reagoval básník výrokem, že „nic smutnějšího neviděl jsem v žití“ (Tamtéž: 90).

5.2 Bájní Čerkesové

Před následnou komparací je důležité přesně definovat označení „Čerkesové“. Rozumí se pod ním celý kolektiv národů severozápadního Kavkazu, neboť tato národnostní skupina nikdy netvořila žádný jednotný uniformní etnický celek. Slovo „Čerkes“¹⁷⁶ není tedy „označením žádného konkrétního národa či národnosti.“¹⁷⁷

Drobné válečné konflikty a osvobozenecká povstání probíhaly na Kavkazu prakticky již od poloviny 20. let 19. století, kdy ruská armáda vedla válku proti kavkazským národům. O snaze ovládnout toto území za každou cenu svědčí fakt, že Rusko zde soustředilo téměř půlmilionovou armádu, jejíž převaze horské kmeny postupně podlehly. V roce 1864 byl zlomen poslední odpor. V rusko-kavkazských bojích zahynulo přibližně osm milionů lidí, což tvořilo polovinu celé kavkazské populace.¹⁷⁸

Vystěhováním Čerkesů do Turecka, jež bylo důsledkem úplného vítězství ruského impéria (1864), osiřel západní Kavkaz takřka úplně. Proto byl (nejen) Valečka odkázán pouze na knižní zprávy, popisoval-li život u Natuchajců, Šapsuchů a Ubychů, neboť všichni cestovatelé navštívili kavkazské prostředí až po osudném roce 1864. Marně tak hledali vášnivé krásy a ukrutné bohatýry, jež znali z básní a povídek ruských romantiků.¹⁷⁹

Valečka vyčetl z knih detailní informace o čerkeské povaze a vzhledu, přičemž se v podstatě shodl s údaji, které Svatopluk Čech sepsal v úvodu svých *Upomínek*. Zápisky obou cestovatelů byly velmi obsáhlé a soustředily se na velké množství detailů. Kupříkladu čerkeské ženy byly podle půvabné, s přirozenou elegancí a krásným štíhlým vzrůstem (Čech

---

¹⁷⁵ Kupříkladu báseň *Metamorfosy: V modravých rytmech o břeh bít, / jas oblohy, krev slunce pít, // neb strofy hněvu zpěněné / na nebe vrhat zděšené [...] Ó, modré pláně hravých vod [...] a v duši mé tvé rytmy zní, má poetiko poslední!* (Machar 1900: 129–130).

¹⁷⁶ „V seznamech národů a jazyků SSSR se ovšem s pojmenováním „Čerkes, čerkeský“ setkáváme; jde v zásadě o administrativní termín označující etnický čerkeské obyvatelstvo Karačajevsko-čerkeské autonomní oblasti“ (Černý V.: Čerkesové a arabský národně osvobozenec boj, in Křikavová, A. a Černý, V.: Kurdové, Čerkesové, Praha: Orientální ústav ČSAV [1984], s. 90).

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 60.

¹⁷⁸ Švankmajer, M. et al.: *Dějiny Ruska*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995, s. 246–247.

¹⁷⁹ Novák, A.: *Svatopluk Čech*, Praha: Vesmír 1921, s. 138.

1885: 18), jejich hlavu obvykle zdobí bílý šátek (Valečka 1871: 13). Krásu u mužů chválili všeobecně – všimli si také jejich „neobyčejně živého a plamenného oka“ a „pleti ku podivu čisté a svěží“ (Čech 1885: 18). Mnoho mužských si vousy nechávalo, nicméně vlasy si holili (Valečka 1871: 12). Muži se těšili pověsti chrabrých a neúnavných válečníků. Čerkeská povaha byla bouřlivá, výbojná a pro krvavou mstu nemuseli zacházet daleko, přesto chovali velkou úctu ke stáří a hlavně k ženám (Tamtéž: 11).

Podle Krejčího šlo v případě Čechových Čerkesů o „literární reminiscenci na Puškina a Lermontova“¹⁸⁰ než o skutečné poznání. Literární obrazy Čerkesů básník využíval při komparaci s jinými národy, např. Mingrelců, Imeretinců a Gurijců, se kterými se přímo na své cestě setkal (Čech 1885: 44).

Podobný ohlas nalezneme v Macharových verších. Básník při své plavbě na Jaltu vnímal své spolucestovatele právě jako Čerkesy – vždy ho píchlo u srdce, když kolem něho prošel „černovousý, štíhlý, krásný Čerkes“, „vnuk reků Puškina a Lermontova“, který přivíral „mdle jiskrnaté oči“ (Machar 1900: 43), když za sebou vlekl vak s nachovými šátky, jež se snažil prodat. Údajně do nich vyšívaly „zlatou nití květy, ornamenty [...] čerkeské ty krasavice“ (Tamtéž: 44).

Panýrek na rozdíl od předešlých čerkeskou otázku nijak nerefletoval. Během svých toulek kavkazskou krajinou potkával jiný typ osob. Takové, kterým bylo lepší se raději vyhnout – „bytosti příšerně rozedrané, otrhánky, potulující se kavkazskými horami“ (Panýrek: 269), v podivných roztrhaných hábitech, které než celistvou tkaninu připomínaly kusy rezavé látky.

5.3 Literární reminiscence

Svatopluk Čecha tvrdil, že každý návštěvník Kavkazu si musel vzpomenout na Lermontovova Démona a připomenout si osud gruzínské královny Tamary (Čech 1885: 86) a romantických básníků, což on sám činil důsledně. Nadneseně řečeno, neminula chvíle, kdy nemyslel na bujarou a nezkrotnou přírodu v souvislosti s ruskými romantiky.

Královna Tamara byla pro Čecha především, „nejvznešenější postava v dějinách Podkavkazí“, a také hrdinka „andělských očí a ďábelské duše“ (Tamtéž: 150). Královnina vznešená a čarokrásná postava údajně položila základy pověstné gruzínské krásy. Svůj chvalozpěv cestovatel zakončil konstatováním, že celé dějiny Gruzie po Tamaře až do příchodu Rusů je možné prominout mlčením (Tamtéž: 87).

---

¹⁸⁰ Krejčí, K.: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*, Praha: Československý spisovatel 1975, s. 274.

U Panýrka (stejně jako Čecha) se vyskytuje mnoho míst v textu spojených s literárními odkazy na Lermontova a Puškina. Cestovatel se domníval, že „psát o Pjatigorsku a nemluvit o Lermontovu by bylo tolik, jako zavítat do Benátek a nevědět o Falierim, neslyšet v Inšpruku [Innsbrucku] o Hoferovi, v Krakově o Kočciuszкови [Kościuszkovi],“ atd. (Panýrek [1901]: 214). Obdobně při návštěvě Těreku, kdy si Panýrek ve svém průvodci četl jednotlivé legendy (včetně Démona) a přemýšlel nad osudem literáta.

Opačnou tendenci spatřujeme v Macharově *Výletu*, ve kterém sice obdivoval kavkazskou přírodu, avšak kromě romantického přirovnání Čerkesů k Puškinovým vnukům a projevu nadšení z mořského šumění, jak o něm četl v mládí ve slokách Childe-Harolda (Machar 1900: 25), tíhne svou popisností spíše k odkazu ruských realistů (hlavně ke Gogolovi a Turgeněvovi). Tak například v básni *Ranní hodiny* cestovatel načrtl posezení na verandě s vdovou Madame Lebeděvovou, která s posvátnou úctou mluvila o „drahém Turgéněvu“, vylíčila jeho ladnou chůzi a pohyb „bílé ruky, když si projel své stříbrné a čisté husté vlasy“ (Tamtéž: 73), což na cestovatele udělalo hluboký dojem. Obdobně na projížďce přírodou přirovnal opuštěnou a ztrouchnivělou chatu k atmosféře panující na stránkách Mrtvých duší (Tamtéž: 81).

Valečka ve svém *Okruhu* pro změnu eliminoval literární vzpomínání úplně, což je pochopitelné, vezmeme-li v úvahu charakter a cíl jeho cesty.

6 Závěr

Cestování sledovalo v různých historických epochách odlišné cíle, a nabývalo proto i velmi rozdílných podob. V 19. století byly české výpravy determinovány procesem utváření novodobého národa. S jeho rozvojem přímo souvisela gradace oboustranného česko-ruského vztahu, jehož podstatou byla snaha české společnosti obracet svou pozornost k ruskému impériu. Tato bakalářská práce se zaměřila na dva hlavní směry výprav, a to na „realističtější“ cesty do Moskvy a Petrohradu a „romantizující“ výjezdy do oblasti Černého moře a na Kavkaz, jež lze považovat za jejich pomyslný protipól.

V první části práce jsem vytvořil faktografický přehled cest do carské říše a připomenul tak téměř zapomenuté cestovatele. Jádrem jsou tu dvě velké kulturní události, k nimž se řada cest vztahovala: *Národopisná výstava v Moskvě* (1867) a *Všeruská umělecko-průmyslová výstava v Nižním Novgorodu* (1896).

Poté, co Karel Havlíček Borovský svými *Obrazy* demaskoval carismus v očích společnosti, Češi pochopili, že celková situace v Rusku není zdaleka tak příznivá, jak se dosud mnozí rusofilové domnívali. Havlíčkova cesta se tak stala trvalým odkazem, na který navazovali pozdější cestovatelé. V důsledku otřesů z dualistického rozdělení říše čeští politici uvítali možnost zúčastnit se slovanského sjezdu, kterému předcházela *Národopisná výstava v Moskvě*. Po jejich cestách byly pro následující období 60. a 70. let příznačné dvě tendence: na jedné straně masové slovanění, přetrvávající neotřesitelná víra v Rusko, jak ji například zrcadlí Hellerovo dílo, a na straně druhé prohlubující se skepse nad česko-ruskými vztahy, jejichž analýzu nám předkládají Pavla Durdíka, Antala Staška a Františka Věnceslava Táborského.

V 80. a částečně 90. letech byla pro cestovatele charakteristická snaha zachovat si pokud možno střízlivé hledisko během hodnocení tamních poměrů. Tyto postoje vyvrcholily ve druhé polovině 90. let, kdy se do popředí zájmů cestovatelů dostala *Všeruská umělecko-průmyslová výstava v Nižním Novgorodu*. Táborský, Papáček a Mrštík se nezávisle na sobě shodli, že přes veškerou slávu a velkolepost byla pro ně výstava hlubokým zklamáním. Každý z nich samostatně dospěl k takřka totožnému závěru: Rusko sice zažívá prudký kulturní rozmach, nicméně jeho ekonomický vývoj se v porovnání s evropskými státy stále opoždíje.

Ve druhé části práce jsem se zaměřil na postupy a prostředky zobrazování ruské reality. Co se týče společných motivů z cest do oblasti Černomoří, ukázalo se, že premisa o dvou dominantních tendencích, tj. o soucítění s tamními národy a okouzlení kavkazskou přírodou, byla správná. Valečka, Čech a Machar nepsali ani o revoluci, ani o carismu, ani o konfliktech

s úředníky, jak tomu bylo na cestách do ruských metropolí, ale naopak se snahou o zasvěcený pohled pojednávali o bájných Čerkesech.

Všichni tři nicméně navštívili jih evropského Ruska až po roce 1864, kdy po ukončení rusko-kavkazské války již žádní Čerkesové na Kavkazu nezůstali. Je pravděpodobné, že jejich upomínky na tento národ úzce souvisí s politickou situací v českých zemích. Jestliže Češi byli utlačováni probíhající germanizací, jistě sympatizovali s čerkeským lidem, jenž byl z jedné strany ohrožován jednak výboji osmanská říše, jednak ruskou expanzí.

Vzpomínání na přední osobnosti ruské literatury a jejich literární odkaz se stalo nedílnou součástí většiny cestopisů. Čech a Panýrek na svých cestách často psali o gruzínské královně Tamaře z Lermontovovy poemy *Démon* a přirovnávali Čerkesy k Puškinovým a Lermontovovým vnukům. Realističtější smýšlející Machar více než o romantických básnících zasvěceně rozmlouval o Gogolovi a Turgeněvovi. V tomto směru se vymyká pouze Valečkův spis, který je ryze popisného charakteru, a pravděpodobně již proto se autor do žádných úvah na obecně kulturní témata nepouštěl. Jeho brožura nám však potvrzuje, že o cesty na Kavkaz neprojeví zájem jen básníci, ale i případní migranti, kteří by chtěli celou oblast kolonizovat.

Pokud bychom hledali společného jmenovatele všech zdrojů obrazu Ruska v českém prostředí 19. století, tak by jím bezpochyby byla úcta k nesmírné velikosti impéria. Snaha malého národa přimknout se k obrovské ruské říši byla ve druhé polovině 19. století vnímána jako určující pro zachování existence české společnosti, která proto měla tendenci vidět v Rusku svého spasitele.

7 Bibliografie

7.1 Prameny

[Grégr, Julius a Vávra, Emanuel]: *Pout' Slovanův do Ruska roku 1867 a její význam* (Praha: Tiskem a nákladem dra Edv. Grégra 1867).

Čech, Svatopluk: *Upomínky z Východu* (Praha: nakladatelství F. Šimáčka 1885).

Frič, Josef Václav: *Rub a líc té slovanské výpravy na Rus: nejvíce dle ruských pramenů k objasnění svobodomyslnosti našich poutníků a pravdomluvnosti našich zpravodajů sestaven* (Praha: J. V. Frič 1867).

Havlíček Borovský, Karel: *Obrazy z Rus* (Havlíčkův Brod: Studentská společnost K. H. Borovského 1948).

Heller, Servác: *Pohled na Moskvu* (Praha: Tiskem a nákladem dr. Edv. Grégra 1868).

Holeček, Josef: *Ruskočeské kapitoly* (Praha: J. Holeček 1891).

Holeček, Josef: *Zájezd na Rus. část I* (Praha: F. Topič 1924a).

Holeček, Josef: *Zájezd na Rus. část II* (Praha: F. Topič 1924b).

Hrubý, Jaromír: *Ze světa slovanského. Svazek I.* (Český Brod: nakladatel Josef Miškovský 1885).

Jeřábek, František Věnceslav: Z výletu do Petrohradu a do Moskvy, in *Světozor* 7, 1873, s. 195, 207–209, 280–282, 341–342, 366, 475, 495–496, 522.

Kovařík, Fedor: *Zážitky a dojmy ruského Čecha za carství* (Praha: Nákladem Slovanského ústavu 1932).

Machar, Josef Svatopluk: *Konfese literáta*, ed. Svozil Bohumil (Praha: Československý spisovatel 1984).

Machar, Josef Svatopluk: *Výlet na Krym* (Praha, nakladatelství F. Šimáčka 1900).

Mrštík, Vilém: *Cesta do Ruska: listy z Nižního Novgorodu* (Praha: Arkýř 1992). ISBN 80-85400-01-4.

Panýrek, Duchoslav: *Od Něvy po Kuru: causerie s cest po evropském Rusku a po Kavkaze* (Velké Meziříčí: Šašek a Frgal [1901]).

Papáček, Pavel: *Do světa: vzpomínky z výletů o prázdninách* (Praha: Ústř. nakl. a knihkup. učitelstva československého 1922).

Preissová, Gabriela: Obrázky z ruské pouti, in *Osvěta* 26, 1896, s. 976–983, 1099–1106.

Šašek, Antal: Vzpomínky na pobyt v Rusku, in *Vzpomínky* (Praha: Fr. Borový 1925), s. 378–450.

Táborský, František: Týden na všeruské výstavě, in *Naše doba IV*, 1897, s. 122–136, 225–238, 336–346, 436–440.

Valečka, Eduard Georgievič: *Černomořský okruh Kavkazu* (Praha: Nákladem kněhkupectví Mikuláše a Knappa 1871).

7.2 Odborná literatura

Auerhan, Jan: *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze* (Praha: Nakladatel Dr. Antonín Hajn 1920).

Bělič, Jaromír: *Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo* (Praha: M. Stejskal 1947).

Borovička, Michael: *Kauza Karel Havlíček Borovský* (Praha: Baronet 1998). ISBN 80-7214-070-1.

Borovička, Michael: *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, Cestovatelství* (Praha: Paseka 2010). ISBN 978-80-7432-033-0.

Boušková, Marcela: Z historie rusko-kavkazských styků, in *Kavkaz v ruské poesii 19. a počátku 20. století* (Praha: Univerzita Karlova v Praze 1959), s. 1–20.

Černý, Václav: Čerkesové a arabský národně osvobozenecský boj, in Křikavová, Adéla a Černý, Václav: *Kurdové, Čerkesové* (Praha: Orientální ústav ČSAV [1984]), s. 57–92.

Doležal, Bohumil: *Karel Havlíček: Portrét novináře* (Praha: Argo 2013). ISBN: 978-80-257-0967-2.

Doubek, Vratislav (ed.): *Cesty na východ: Češi v korespondenci M. F. Rajevského* (Praha: Masarykův archiv – Archiv AV ČR 2006). ISBN 80-86495-39-6.

Doubek, Vratislav: *Česká politika a Rusko: (1848–1914)* (Praha: Academia 2004). ISBN 80-200-1286-9.

Efmertová, Marcela C.: *České země v letech 1848–1918* (Praha: Libri 1998). ISBN 80-85983-47-8.

Faktorová, Veronika: *Literárněhistorický výzkum žánrů na pozadí obrozenského cestopisu*, in: ed. Halamová, Martina: *Nadnárodní dimenze české národní kultury I* (České Budějovice, Nakladatelství Tomáš Halama 2006), s. 7–18. ISBN 80-903600-0-5.

Faktorová, Veronika: *Mezi poznáním a imaginací: podoby obrozenského cestopisu* (Praha: ARSCI 2012). ISBN 978-80-7420-026-7.

Gaži, Martin: Všední dny na nevšedních cestách do Ruska v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století, in *Kuděj I*, 2000, s. 37–50.

Hejret, Josef: *Češi a Slovanstvo: přednáška v Slovanském semináři v Londýně, dne 20. X a l. XI. 1943* (Londýn: Čs. výbor pro slovanskou vzájemnost [1944]).

Hlavačka, Milan: Ještě jednou pouť Slovanů do Ruska v roce 1867, in ed. Hojda, Zdeněk, *"Slavme slavně slávu Slávův slavných": slovanství a česká kultura 19. století* (Praha: KLP 2006), s. 38–55.

Honzírková, Milena: Antal Stašek a Vilém Mrštík, dvě cesty na Rus, in *Bulletin ruského jazyka a literatury XXXII*, 1993, s. 137–140.

- Janka, Otto: *Příběhy českých cestovatelů zapomenutých i nezapomenutelných* (Třebíč: Akcent 2001). ISBN 80-7268-122-2.
- Jirásek, Josef: *Rusko a my: Dějiny vztahů československo-ruských od nejstarších dob do roku 1914. I. díl do roku 1848* (Praha: Miroslav Stejskal 1946).
- Jirásek, Josef: *Rusko a my: Dějiny vztahů československo-ruských od nejstarších dob do roku 1914. II. díl* (Praha: Miroslav Stejskal 1946).
- Jirásek, Josef: Rusofilství Jos. Holečka, in *Naše doba* 33, s. 208–220.
- Kazbunda, Karel: *Pouť Slovanů na Rus a rakouská diplomacie* (Praha: Orbis 1924).
- Kratochvílová, Kamila: *Kavkaz v zrcadle ruské literatury 19. století* (Praha: Univerzita Karlova v Praze 1950).
- Krejčí, Karel: *Česká literatura a kulturní proudy evropské* (Praha: Československý spisovatel 1975).
- Kunský, Josef: *Čeští cestovatelé* (Praha: Orbis 1961a).
- Kunský, Josef: *Čeští cestovatelé* (Praha: Orbis 1961b).
- Macura, Vladimír: Básnický cestopis, in *Poetika české meziválečné literatury* (Praha: Československý spisovatel 1987), s. 33–55.
- Martínek, Jiří a Martínek Miloslav: *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové* (Praha: Libri 1998). ISBN 80-85983-50-8.
- Martínek, Vojtěch: *J. S. Machar* (Praha: F. Topič 1920).
- Novák, Arne a Novák, V. Jan: *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny* (Brno: Atlantis 1995). ISBN 80-7108-105-1.
- Novák, Arne: *Svatopluk Čech: Dílo a osobnost* (Praha: Vesmír 1923).
- Novák, Arne: *Svatopluk Čech: Dílo a osobnost* (Praha: Vesmír 1921).
- Novotný, Miloslav: *Nížegorodský dragón Bohumil Havlasa* (Praha: J. Otto 1941).
- Parolek, Radegast: *Vilém Mrštík a ruská literatura* (Praha: SPN 1964).
- Pešat, Zdeněk: *J. S. Machar, básník* (Praha: ČSAV 1959).
- Péteri, György (ed.): *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 2010). ISBN 978-0-8229-6125-3.
- Prelog, Milan: *Pouť Slovanů do Moskvy roku 1867* (Praha: Slovanský ústav 1931).
- Rozhoň, Vladimír: *Čeští cestovatelé a obraz zámoří v české společnosti* (Praha: Aleš Skřivan ml. 2005). ISBN 80-86493-18-0.
- Sněhule, Josef: Cestovatelství a cestopisy, in *Československá vlastivěda X* (Praha: Sfinx 1931, s. 517–552).
- Soldan, Fedor: *J. S. Machar: [studie s ukázkami z díla]* (Praha: Melantrich 1974).

- Strejček, Ferdinand: *Jménem, srdcem stejně Čech: O básníkově životě a díle* (Praha: Topič 1909).
- Sýkora, Petr: *Básník proti Hradu: neposlušný občan Josef Svatopluk Machar* (Praha: Libri 2009). ISBN 978-80-7277-396-1.
- Šesták, Miroslav: *Pout' Čechů do Moskvy roku 1867* (Praha: Melantrich 1986).
- Švankmajer, Milan et al.: *Dějiny Ruska* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995). ISBN 80-7106-128-X.
- Tichý, František: Svatopluk Čech a Rusko, in *Svatopluku Čechovi: památník Jednoty Svatopluka Čecha k uctění 100. narozenin básníkůvých* (Praha: Topičova edice 1946), s. 195–203.
- Urban, Otto: *Česká společnost 1848-1918* (Praha: Svoboda 1982).
- Vacek, Jiří: Slovanské sjezdy 1848–1946, in ed. Veber, Václav, *150 let Slovanského sjezdu (1848): historie a současnost: sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze* (Praha: Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna 2010), s. 17–27.
- Veselý, Jindřich: *O životě a díle Bohumila Havlasy* (Písek: Nakladatelství Fr. Podhajského 1927).
- Vlček, Radomír: Panslavismus či rusofilství?, in ed. Hojda, Zdeněk. *"Slavme slavně slávu Slávův slavných": slovanství a česká kultura 19. století* (Praha: KLP 2006), s. 9–20.
- Voborník Jan: *Josef Holeček* (Praha: F. Topič 1913).
- Voborník, Jan: *Fr. V. Jeřábek: obraz životopisně-literární* (Praha: Loutkář, spol. s r.o. v Chocni 1923).
- Závodský, Artur: *Gabriela Preissová: Monografie* (Praha: Státní politické nakladatelství 1962).

7.3 Slovníky, teorie literatury

- Mocná, Dagmar a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů* (Praha: Paseka 2004), ISBN 80-7185-669-X.
- Opellík, Jiří, Forst, Vladimír a Merhaut Luboš: *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce* (Praha: Academia 1958–2008), 7 sv. ISBN 80-200-0708-3.
- Pavera, Libor a Všeticka, František: *Lexikon literárních pojmů* (Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2002), ISBN 80-7182-124-1.
- Vlašín, Štěpán, ed.: *Slovník literární teorie* (Praha: Československý spisovatel 1984).

7.4 Atlasy

Könemann, Ludwig, Štefánek, Martin a Hejný, Petr, ed.: *Historica: velký atlas světových dějin s více než 1200 mapami* (Praha: Slovart 2011). ISBN 978-80-7391-377-9.

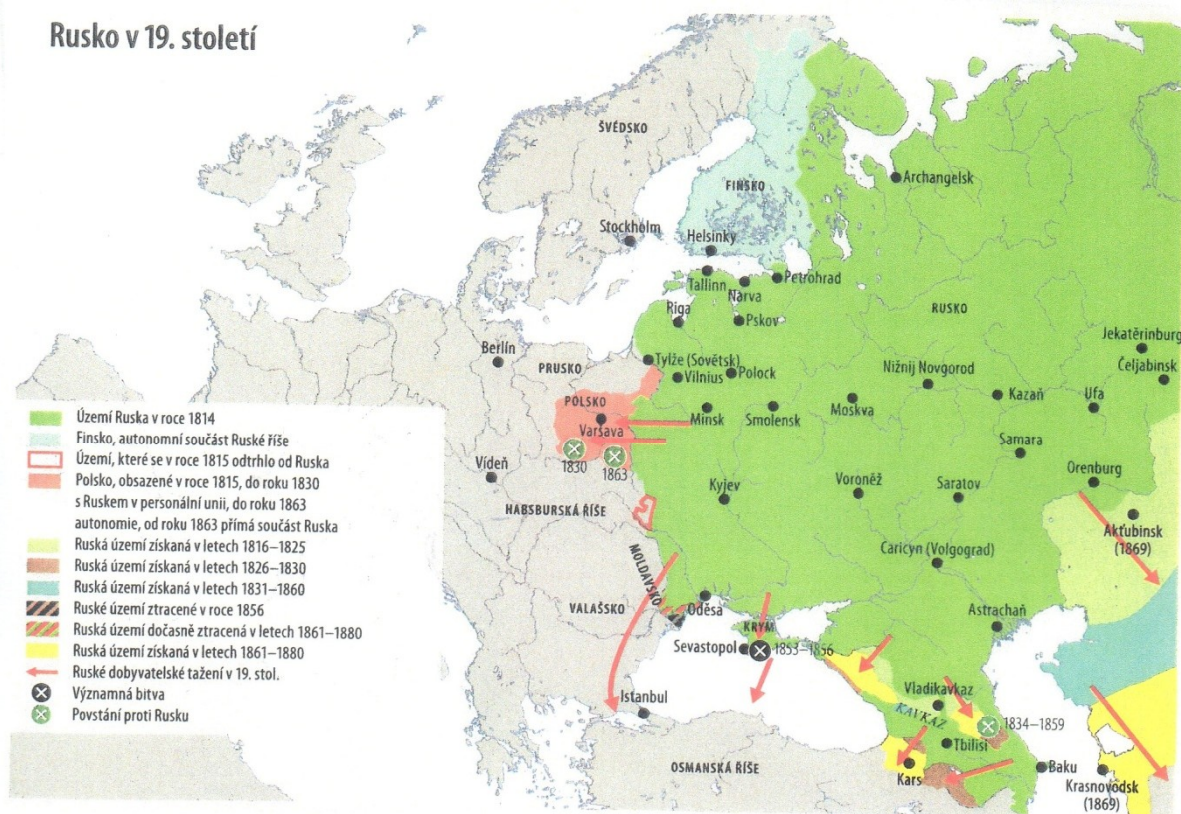
Velký atlas světa: názorný a informativní obraz Země (Praha: GeoCenter International [1995]).

8 Přílohy

Seznam příloh

- Příloha č. 1:** Přehled významných událostí v Rusku 19. století (Könemann, L., Štefánek, M. a Hejný, P., ed.: *Historica: velký atlas světových dějin s více než 1200 mapami* (Praha: Slovart 2011), s. 219..... I
- Příloha č. 2:** Přehled dohledaných měst, jež na své cestě navštívil Svatopluk Čech (*Velký atlas světa: názorný a informativní obraz Země* (Praha: GeoCenter International [1995]), s. 39) II
- Příloha č. 3:** Přehled cest na Kavkaz, vykonaných čtyřmi českými cestovateli, Čechem, Valečkou, Macharem a Panýrkem (Valečka, Eduard Georgievič: *Černomořský okruh Kavkazu* (Praha: Nákladem kněhkupectví Mikuláše a Knappa 1871, vložená mapa) III

Rusko v 19. století

Příloha č. 2

Zvýraznil a ořízl LK.

EVROPSKÉ RUSKO.

Příloha č. 3

Zvýraznil a legendou opatřil LK.